

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

Історичний факультет

Кафедра Східної Європи

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

До дипломної роботи

бакалавра

на тему: «Дмитро Мілютін – військовий реформатор»

Виконала: студент IV курсу

денної форми навчання

напряму підготовки (спеціальності)

032 «історія та археологія»

Кравітз Альона Вікторівна

Керівник: доктор історичних наук, професор

Волосник Юрій Петрович

Рецензент:

Харків – 2023

Зміст

Вступ.....	3
Розділ I. Становлення особистості Дмитра Мілютіна.....	9
Розділ II. Військові реформи Д.Мілютін.....	54
Висновки.....	73
Список джерел та літератури.....	76
Резюме.....	83

Вступ

Актуальність дослідження. Одним з найважливіших завдань історичної науки є вивчення ролі особистості в історії. До числа таких осіб, які залишили помітний слід в історії, вплинули на розвиток історичних подій належить і постать Дмитра Мілютіна. Він був одним із тих, хто долучився до процесів модернізації збройних сил в період реформування Російської імперії у другій половині XIX ст .

Військові реформи другої половини XIX століття (1860 -1870 рр.), що були проведені під керівництвом військового міністра Д.А. Мілютіна і спрямовані на перетворення феодално-кріпосницької армії на армію буржуазної доби, на оптимізацію системи її керівництва, забезпечення збройних сил навченими резервами, Вони відіграли важливу роль у військовому будівництві того часу. Мілютін ініціював проведення військових реформ в імперії Романових, і дискусії щодо цієї постаті, результатів та наслідків її діяльності продовжується й до тепер. Відтак ця тема є досить актуальною в історичній науці, а вибір автором даної теми є цілком обґрунтований.

Хронологічні межі роботи-1816-1860-ті рр.- тобто від часу народження Д.Мілютіна до епохи проведення військових реформ.

Метою даної роботи є вивчення процесу становлення особистості та військової реформаторської діяльності Дмитра Мілютіна.

Поставлена мета досягається вирішенням наступних **завдань**:

- 1) вивчити джерела та історіографію з обраної проблематики;
- 2) простежити процес становлення особистості Д.Мілютіна та чинників, що впливали на нього ;
- 3) з'ясувати його діяльність як військового реформатора;

4) проаналізувати наукову спадщину Дмитра Мілютіна як військового теоретика.

Об'єктом дослідження є історія військового реформаторства у Східній Європі XIX ст.

Предметом роботи є особистість та реформаторська діяльність Дмитра Мілютіна.

Під час написання роботи використовувалися такі методи: історико-генетичний, історико-порівняльний, біографічний, пошуковий аналіз, синтез, класифікації.

Структури роботи. Робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку джерел та літератури, резюме. (Загальний обсяг 83 с.)

Історіографія проблеми. Коли ми досліджуємо історіографію даної проблеми, необхідно звернути увагу на її загальний потенціал. Історіографію, що присвячена досліджуваній проблемі, умовно можна розділити на дві групи:

- перша — іноземна література;
- друга — історичні дослідження українських вчених;

Із іноземних авторів можна згадати працю Вортмана Річарда С.,¹ в якій із доволі ліберальних позицій охарактеризовано всі реформи того часу. Науковий інтерес представляє і дослідження Карла ван Діка, в якому здійснено спробу проаналізувати вплив військових реформ на економічний побут.² Навіть побіжний огляд праць цих авторів наштовхує на думку, що ті з них, хто був більш ліберально налаштований про військову реформу писали критично, а консерватори у своїх роботах прагнули більше уваги звернути на позитивні зрушення, які були спричинені реформами Д. Мілютіна.

¹ Wortman, Richard S., *The Development of a Russian Legal Consciousness*. Chicago, 1976. 37-45 pp.

² Carl Van Dyke, *Russian Imperial Military Doctrine and Education, 1832-1914*, New York, 1990. 2 section.

Також необхідно виділити праці Даніеля Орловського, Річа Девіда та Карла Ределя.¹ Хоча вони й написані у критичному дусі, однак містять цінний матеріал стосовно грошового утримання та побуту як офіцерів², так і солдатів царської армії.³ Цікаві дані про склад царської армії та її укомплектування офіцерами наводить Вільям С. Фуллер.⁴

В іноземній історіографії також були роботи, як неспеціально, так і ціленаправлено були присвячені різним аспектам діяльності Дмитра Мілютіна. До таких авторів належали Міллер Форест⁵, Джек Лепсиус⁶ Фрейтаг-Лорингофен⁷ і навіть роботу французького артилериста Ланглюка можна сміливо включати до цього списку⁸. Цей автор вивчаючи історію російської імперії звернув свою увагу на проведення військових реформ Мілютіна, що є дуже цінним джерелом для даної праці.

Друга група літератури представлена роботами українських дослідників про царську армію другої половини XIX ст. Дана тема отримала певне висвітлення в українській історіографії, їх можна розділити на дорадянську, радянську та сучасну літературу.

Дослідниками радянської доби є історик В.П. Теплицький, який досліджував царські реформи, які були розповсюджені на теренах українських

¹ Daniel Orlovsky, *The Limits of Reform: The Ministry of Internal Affairs in Imperial Russia, 1802-1881*, Cambridge, MA, 1981. 60 Art.

² *Transformation in Russian and Soviet Military History*, Edited by Colonel Carl W. Reddel, USAF Department of History United States Air Force Academy, Washington, D.C., 1990. 28-41 pp.

³ Rich, David, *Imperialism, Reform and Strategy: Russian Military Statistics, 1840-1880*. 75 Art.

⁴ William C. Fuller Jr, *Strategy and Power in Russia 1600-1914*, New York, 1993. 75-102 pp. 13-35 pp.

⁵ Miller Forrest A. *Dmitrii Milutin and the reform era in Russia*. - Vanderbilt Univ. Press, 1968. 23-47 pp.

⁶ Lepsius J. *Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette 1871-1914*. Berlin, 1922. S. 17

⁷ Frhrn. v. Freytag-Loringhoven. *Das russische Oberkommando in der europäischen Türkei im Kriege 1877-1878*. Berlin. — 1913. 60 Art.

⁸ H. Langlois. *Enseignements de deux guerres recentes*. — Paris, 1904. 3 Art.

земель¹, цікаві свідчення про військових поселенців знаходимо і в роботах О. Шармар².

Дослідження В. Цубенко³ повністю присвячене військовим поселенням кавалерії на теренах українських земель. За переконанням відомого українського історика В. Волковинського,⁴ військові реформи 1860–1870-х рр. у імперії представляли собою заходи з реорганізації російської армії задля її модернізації. Їх праці можна сміливо віднести до сучасної лібератури.

Чимало інформації для даної теми можна отримати також з монографій, які присвячені історії ключових проблем історії України, а це означає, що ми можемо дізнатись, як військові реформи Мілютіна і його діяльність вплинули на ту територію українських земель, яка на той час знаходилася під російською імперською владою. До такої літератури можна віднести тематичні збірники, енциклопедії, словники, довідники тощо.

Особистість Д. Мілютіна постійно цікавила вчених, які вивчають епоху «великих реформ». Серед них можна назвати таких вітчизняних вчених, як В. Янів, В.М. Шевченко, Н.П. Завадський та ін. Але найбільш повну характеристику життя та діяльності Дмитра Олексійовича ми можемо зустріти у роботах професора Л. Г. Захарової "Дмитро Олексійович Мілютін, його час та його мемуари" . Таким чином, не дивлячись на появу зарубіжної історіографії про Д. Мілютіна, в останні десятиліття залишається ще багато нерозглянутих питань, що стосується його життя, різних аспектів його реформаторської діяльності.

² Шармар О. Військові поселення в Україні (1817–1857 рр.): історико-правовий аспект // Воєнна історія. - 2003. - № 2. - С.9-18

³ Цубенко В.Л. Військові поселення кавалерії на території України. 1817–1867 рр. (формування, соціально-економічний розвиток, побут): Автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Одес. нац. ун-т ім. І.І. Мечникова. - Одеса, 2010. - 30 с.

⁴ Волковинський В.М. Військові реформи 1860–1870-х рр. // Енциклопедія історії України: Т. 1: А–В / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.; НАН України; Ін-т іст. Укр. - К.: Наукова думка, 2003. - С. 552–553.

Отже, вітчизняні вчені-дослідники, внесли чималий доробок в історіографію даної проблеми, але в їх роботах особистість Д. Мілютіна не буда у центрі уваги, а лише опосередковано торкалась даної тематики. Відтак, ця тема в українській історіографії вивчена недостатньо, але вона є досить актуальною і потребує подальшого різнопланового дослідження.

Джерельна база дослідження представлена такими групами документів: законодавчі акти (Повне зібрання законів імперії, в яких відобразились основні положення військової реформи другої половини XIX ст.), статистичні матеріали, документи особистого походження, наукові праці самого Д. Мілютіна.

Особливу увагу потрібно приділити таким важливим джерелам, як мемуарна література. І саме щоденники¹, які були написані самим Мілютіним, є одним з основних джерел для написання цієї бакалаврської роботи². Окрім самих спогадів потрібно додати ще деякі інші його роботи, такі як: «Настанова до заняття, оборони та атаки лісів, будівель, сіл та інших місцевих предметів»³ написана у 1843 р., «Критичне дослідження, значення військової географії та військової статистики»⁴ 1846 р., дана праця дає особливо важливу інформацію щодо обізнаності Мілютіна військовою справою. Ну і ще ми не можемо не врахувати його праці, в яких Мілютін описував бойові дії Північного Дагестану, де він був очевидцем цих подій.

Ще можна додати до переліку джерельної бази мемуарну літературу сучасників Дмитра Мілютіна. Зі згадок відомого генерала А. Денікіна ми

¹ *Memoirs of Field Marshal General Count Dmitri Alexeevich Milyutin. Volume 1. Book 2 (Russian Edition)* Paperback, London, 2015. pp. 68-81

² *Memoirs of Field Marshal General Count Dmitri Alexeevich Milyutin. Volume 1. Book 1 (Russian Edition)* Paperback London, 2015. pp. 253-261

³ Мілютін Д.О. Настанова до заняття, оборони та атаки лісів, сіл, ярів та інших місцевих предметів, Одеса, 1845. с. 145

⁴ Мілютін Д.О., Критичне дослідження значення військової географії та військової статистики. Військова друкарня, К.: 1846. с. 57-71

дізнаємося про життєзабезпечення та особливості навчання і побуту військової учнівської молоді за часів його навчання у Київському юнкерському училищі¹. Своєю колоритністю привертає увагу збірка спогадів про Сумський кадетський корпус, підготовлена С. Кремером. Написана живою мовою учасників тих подій, вона відтворює повсякденне життя кадетів нерідко у ліричній і комічній формах. Особливо привертають увагу факти про влаштування різноманітних свят, особливості харчування і побуту у кадетському корпусі та ін.

Таким чином, не дивлячись на появу зарубіжної історіографії про Д. Мілютіна, в останні десятиліття залишається ще багато нерозглянутих питань, що стосується його життя, різних аспектів його реформаторської діяльності. Відтак, ця тема є актуальною і потребує подальшого різнопланового дослідження. Джерельна база роботи є достовірною та достатньою для розкриття теми бакалаврської роботи.

¹The Russian Turmoil; Memoirs: Military, Social, and Political by Denikin, Public domain in the USA. New Wales, 2013. pp. 161-165

РОЗДІЛ І. СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ Д. МІЛЮТІНА

Дмитра Олексійовича Мілютіна, найбільшого військового діяча доби «Великих реформ» Олександра II, знають лише історики та рідкісні біографи та мало знає сучасна широка читацька аудиторія. Його ім'я називають історичним, згадують його реформаторську діяльність як військового міністра, учасника Кавказької та Східної воєн. Професор, доктор історичних наук, член-кореспондент Академії наук, найближчий сподвижник реформаторської діяльності Олександра II, друг багатьох європейських діячів літератури, мистецтва, культури взагалі.

Якщо ми почнемо вивчати спогади самого Дмитра Мілютіна, то можемо побачити, що він намагається відновити витoki свого прізвища, свій родовід, згадує навіть тих, про кого щось ділового і не пригадати. Служили Мілютіни і за царя Михайла Федоровича, і за Олексія Михайловича, і за Петра Великого, збудували першу фабрику, потім торгові лазні на Невському проспекті. Імператриця Ганна Іванівна заповіла спадкове дворянство одному з предків Мілютіних з гербом: на блакитному щиті золоті крокви і три срібні «хурдель». Довго сперечалися сучасні Мілютіни про значення цих «хурдель», але так і не дійшли висновку, що ж позначають на гербі ці знаки.¹

Фото додаток 1. Герб роду Мілютіних.

¹ Memoirs of Field Marshal General Count Dmitri Alexeevich Milyutin. Volume 1. Book 2 (Russian Edition) Paperback, London, 2015. pp. 252-266

1

Батько Дмитра Олексій Михайлович Мілютін, народився 29 жовтня 1780 р. Він був третім сином у сім'ї, здобув домашню освіту, знав європейські мови, історію, вів світський спосіб життя серед сучасної аристократії. У 1812 році він був уже придвірним радником, нагороджений орденом. У 1803 році діда Д. Мілютіна розбив параліч, після цієї події його сини дізналися, що Мілютін у боргах.

¹ Копія з жалованої грамоти на дворянську гідність кімнатному опалювачу Олексію Мілютіну. Електронний ресурс: <https://gerbovnik.ru/arms/88.html>

Спочатку хотіли відмовитися від спадщини, але за суто сімейними обставинами цього не зробили, Олексій Михайлович (батько Дмитра) взявся за спадкові справи і багато клопотав, щоби встановити відносини з кредиторами та розплатитися з ними. Батькові довелося відмовитися від кар'єри, хоча йому сприяв президент Кремлівської експедиції, дійсний таємний радник Петро Степанович Валусєв, який пропонував йому вдалу службу. Багато невдач було у долі Олексія Михайловича. Він був розумний, заповзятливий, мав багато друзів і родичів, вивчав фабричну справу, сільське господарство, часто бував у своєму маєтку в селі Титове.¹

Батько одружився з гарною дівчиною, але вона виявилася хворою і незабаром після весілля померла. Три роки він був удівцем, потім разом з матір'ю та сестрами знову оселився в Мілютинському провулку і знову увійшов до світського товариства, особливо часто відвідував він гостинний будинок відставного бригадира Дмитра Івановича Кисельова та Параски Петрівни, уродженої княжни Урусової. У широке коло друзів та родичів Кисельових входили князі Урусови та Грузинські, а разом з ними численні представники московської та петербурзької аристократії.²

У сім'ї Кисельових були молодші сини, а головне – три сестри, в одну з них, Єлизавету Дмитрівну, закохався Олексій Михайлович і незабаром попросив у батьків її руки. Єлизавета Дмитрівна погодилася, 22 серпня 1815 відбулося весілля.³ Декілька днів молоді жили у Москві, в Мілютинському провулку, а потім надовго оселилися в маєтку Титово.

¹ Broxup, Marie. *The North Caucasus Barrier: the Russian Advance towards the Muslim World*. London: Hurst, 1992. pp. 136-148

² *Memoirs of Field Marshal General Count Dmitri Alexeevich Milyutin*. Volume 1. Book 2 (Russian Edition) Paperback, London, 2015. pp. 88-104

³ Broxup, Marie. *The North Caucasus Barrier: the Russian Advance towards the Muslim World*. London: Hurst, 1992. pp. 68

28 червня 1816 року у Москві народився Дмитро Олексійович Мілютін, потім через два роки Микола, 1821 року – Володимир. Через кілька років Єлизавета Дмитрівна писала своєму брату, Павлу Дмитровичу, що вона має шестеро дітей, а утримувати їх немає коштів. Павло Дмитрович допомагав і Олексію Михайловичу у кар'єрі, і Єлизаветі Дмитрівні у коштах¹.

Батько Мілютіна Олексій займався сільським господарством у своєму маєтку, уважно стежив за сукняною та ситцевою фабрикою, за винокурним та кінським заводами, вів листування з кредиторами, з торговцями та діловими людьми. Весь час був у боргах, але його бурхлива діяльність дозволяла йому брати кредити та вести панський спосіб життя, приймати гостей, вести псове полювання, бувати в аристократичних будинках Москви та Петербурга.

Велику увагу батьки приділяли освіті дітей. Дмитро говорив французькою набагато краще, ніж рідною мовою. Батьки та гувернер зі Швейцарії містер Вале давали перші уроки Дмитру, батько багато займався з ним мовою та літературою, показував йому різні досліди у своєму фізичному кабінеті, де зібралося багато верстатів токарних, слюсарних, він «вивчав фізику, механіку та любив працювати власними руками». Дмитро любив бувати у батьківському кабінеті, де з кожним уроком розширювалися його знання та його бачення світу².

Коли Дмитру виповнилося вісім років, батьки найняли нового гувернера Миколу Заржицького, тридцятирічного поляка з великими знаннями та тактичного педагога. Він добре знав математику, природничі науки, мову та культуру, володів слюсарними, токарними та палітурними знаряддями праці.³

¹ Memoirs of Field Marshal General Count Dmitri Alexeevich Milyutin. Volume 1. Book 2 (Russian Edition) Paperback, London, 2015. pp. 301=323

² Curtiss, John Shelton. Russia's Crimean War. Durham, N.C.: Duke University Press, 1979. pp. 89-101

³ Куделко С.М. Енциклопедія Сучасної України, Мілютін Дмитро Олексійович, Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін.; НАН України, НТШ. К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2019. [Електронний ресурс]: <https://esu.com.ua/article-67675>

Досить рано у Д.Мілютина виявився інтерес до історії. За два роки Дмитро і його брат Микола прочитали всі дванадцять томів Карамзіна. На уроках Заржицького Дмитро за допомогою геометрії навчився знімати план всього села Титове так, що вся топографія села залишилась у його пам'яті. Уроками французької, німецької та англійської займалися вихідці з цих країн. Павло Дмитрович (дядько по материній лінії) забезпечував Дмитра, коли він вступив до Шляхетного пансіону Московського університету, платив за його навчання та утримання.

У Благородному пансіоні Московського університету всі захоплювалися літературною творчістю, видавали журнали, збірники, деякі вірші та статті викладачі читали вголос у присутності начальства. У свій час і Дмитро Мілютін редагував рукописний журнал «Вулик», в якому були опубліковані ранні вірші Лермонтова, який щойно закінчив пансіон.¹

У пансіоні Дмитро та його брат Микола познайомилися і потоваришували з Сергієм Строевим, Арапетовим, двома братами Вирубовими, Гордєєвим, Марковим, Зверєвим, Перовським, Костянтином Булгаковим.

У шостому класі пансіону Дмитро Мілютін задумався про свою майбутню професію, відкривалися можливості отримати швидко офіцерські еполети, але батько не порадив поки що думати про майбутню професію, треба було успішно закінчити шостий клас, останній клас у пансіоні, цілий рік у нього буде на роздуми, а там, що буде.²

Батько був задоволений успіхами Дмитра, а ось Микола турбував його, його вибуховий, неспокійний характер, невдалі іспити, покарання з боку викладачів вселяли страх у серцях батьків. В одному з листів з Петербурга Олексій Михайлович прямо вказував, що Миколу він віддасть у кадетський

¹ Eklof, Ben, and John Bushnell. "Miliutin and the Balkan War." In *Russia's Great Reforms 1855-1881*, 139-156. Indiana: Indiana University Press, Kalkuta, 1994. pp. 276-283

² Gerald Morgan: *Anglo-Russian Rivalry in Central Asia: 1810-1895*. Routledge Taylor & Francis Group 1981.

корпус, «де він, у відчуженні від батьків та родичів, готуватиметься не до життя суспільного, а до казарми»¹.

Під час канікул п'ятнадцятирічний Дмитро Мільютін почав публікувати свої твори «Досвід літературного словника», «Керівництво до зйомки планів» та перекладений ним роман «Якарей Уасу». Але вразило те, що журнал «Північна бджола» (1831. № 198) дав невелику рецензію про зйомку планів, присвячену своєму благодійникові Павлу Дмитровичу Кисельову, який оплачував його навчання в пансіоні.

Павло Дмитрович, звичайно французькою мовою, подякував племіннику: «Я був нескінченно радий, мій дорогий племіннику, отримати Ваш лист і прикладену до нього книгу. Ваш виклад науки, яку Ви ще не перестали вивчати, дає гарне уявлення про Ваші здібності до праці. Тому я висловлюю свою щирю похвалу і закликаю продовжувати Ваші заняття з колишньою запопадливістю. Від цього залежить ваше майбутнє»².

Уже маючи достатньо інформації стосовно дитинства Дмитра, можна зробити висновок, що саме батько посприяв допитливості хлопчика з самих ранніх літ і давав йому для цього все, що потрібно. Дмитро був активний у своїй справі, йому подобалося дізнаватись щось нове, навчатись і створювати щось самому, з чого саме і почався шлях становлення його особистості.

Шостий клас Дмитро закінчив блискуче, першим учнем, «удостоєний нагородження чином X-го класу та срібною медаллю»³.

В своєму щоденнику Дмитро пише: - «Хоча випускний атестат з університетського пансіону був мені виданий вже в жовтні, проте рахунки мої з

¹ Golovin N. H. Lois russes sur le service militaire général // Efforts militaires de la Russie pendant la guerre mondiale. Paris, 1939. pp. 203-216

² Politik, Gesellschaft und Wirtschaft in Europa, den USA sowie Japan. München 2003. pp. 172-180

³ Memoirs of Field Marshal General Count Dmitri Alexeevich Milyutin. Volume 1. Book 1 (Russian Edition) Paperback, London, 2015. pp. 48-64

цим закладом не були закінчені до того дня, коли призначено урочистий «акт», на якому випускні вихованці мали востаннє постати перед публікою, вимовляти промови, читати вірші свого творіння, здобувати нагороди і т. д. Це відбувалося 2 листопада. Мені, як першому за випуском, випало на частку вимовити промову своєю мовою, мною вже написану і переглянута професором Коченовським.

Тема, на яку вона була написана, полягала в тому, що виховання людини не закінчується в стінах навчального закладу в роки юності; що розумові і душевні її сили розвиваються і зміцнюються досвідом самого життя і т. д. Само собою зрозуміло, що думка ця була одягнена в найквітковіші риторичні форми тодішнього пишатого витійства з відтінком сентиментальності і завершувалася виразом вдячності місцем виховання, батькам, настав сходячи до «правиці Великого Монарха-покровителя...»¹.

Вимова ця, звичайно, була привітана співчутливим аплодуванням поблажливої публіки», – писав Мільютін про останній день його перебування в університетському пансіоні.

І тут починається ще один важливий етап життя Д. Мільютіна, він починає замислюватись про своє майбутнє, обмірковує, чим же він може займатися по життю і який саме напрям для нього буде цікавіший.

Він багато думав про своє майбутнє, в один час його захопила думка вступити до Корпусу залізничних інженерів, але одного разу Дмитро разом із батьком відвідали генерала Майкова, який, вислухавши Олексія Михайловича про намір сина, відразу відкинув цю ідею і запропонував Дмитру продовжувати навчання в артилерійській бригаді, після якої відкривалася можливість

¹ Memoirs of Field Marshal General Count Dmitri Alexeevich Milyutin. Volume 1. Book 1 (Russian Edition) Paperback, London, 2015. pp. 49-63

вступити до академії, а потім – служба у Генеральному штабі. Блискуча перспектива. Дмитро так і вчинив¹.

У цей період свого життя Дмитро Мілютін познайомився з ще одним дядьком – дипломатом Миколою Дмитровичем Кисельовим, який, приїхавши з посольства в Парижі, за кілька днів вирушав до Лондона у чині радника посольства. Служба у гвардійському Генеральному штабі відкрила можливість Дмитру Мілютіну познайомитись із начальником корпусного штабу генерал-ад'ютантом П.Ф. Веймарном, його братом полковником І.Ф. Веймарном, полковниками бароном Лівеном та Бломом, капітаном Ф.Ф. Голинським, штабс-капітаном Ф.І. Горьомікіним, капітанами Фроловим і Волковим, Хомінським, Россилоном, Адеркасом і Старком, Жуковським і Теслевим. З одними Мілютін зблизився, інших запам'ятав усе своє військове життя. Одні робили військову кар'єру, інші втратили її.²

Важкою трагедією стала хвороба, а потім і смерть його матері. Два місяці тривали страждання Єлизавети Дмитрівни, запрошували до неї лікарів Висоцького, і Ставровського, і Дядьковського, виписували їй сувору дієту, мінеральні води, але у неї точилися гострі болі, «у лівих грудях утворилася водянка». 24 липня, зазнаючи величезних страждань, благословивши своїх дітей, а Дмитра та Миколу – дивлячись на їхні портрети, в 1838 р. Єлизавета Дмитрівна померла.

¹ Wandke, Clemens, *Das russländische Militär als Schule der Nation*, Johannes Gutenberg Universitz Mainz, Marseilles, 2013. pp. 117-132

² Patrick, Scott A., *The administrative and social reforms of Russia's military, 1861-1874: Dmitrii Miliutin against the ensconded power elite*, a thesis presented to the Department of History and the Graduate School of the University of Oregon in partial fulfillment of the requirements for the degree of Master of Arts September 2010.

Єлизавету Дмитрівну вже поховали, коли Дмитро Мілютін дізнався про її смерть. «Як громом вразила» його ця звістка, згадував він у спогадах. Він приїхав і на могилі матері попрощався з нею.¹

Часто брати, Дмитро і Микола, писали одне одному і знаходили повний збіг поглядів на життя, літературу, політику, на театр. В одному з листів, збираючись у відрядження із Заболоцьким, Микола писав Дмитру, що його підтримку він сприймає як гарну ознаку і здається йому, що це одна з його забобонів. «Читаєш подячеські створення, розплутуєш шахрайські викрутки, борешся з безграмотністю, зловмисністю, дурістю – і ось встаєш зі стільця, втративши останні сили розуму, вбивши останню свою жвавість», – писав Микола Дмитру.²

Отже, ми яскраво бачимо, що Дмитро Мілютін мав дружню сім'ю, яка піклувалася про всіх її членів, кожному приділялось достатньо уваги та любові. Батьки Дмитра опікувались його освітою, та і в загалом освітою всіх свої дітей. Для кожного намагались знайти гарне місце у світі. І по суті можна сказати, що ніяких непорозумінь в їхній сім'ї не було.

28 вересня 1840 року двадцятичотирирічний офіцер Дмитро Мілютін на пароплаві прибув до Кронштадта, а потім «Спадкоємець» доставив його в Травемюнде, неподалік Любека. Лише четвертого дня пароплав причалив у Травемюнді, і Дмитро Олексійович уперше вступив на німецький берег. Походив цим невеликим містечком, а потім сіли в екіпаж і через 14 верст прибули в Любек. І в ці хвилини Дмитро Олексійович, жадібно вдивляючись у чуже життя, побачив багато нового в порівнянні зі своєю вітчизною: «І охайність у селах, і загальний вигляд достатку, і доброчесність обивателів у їхньому одязі, у їхніх візках та конях, і ретельна обробка полів, і чудові дороги.

¹ Memoirs of Field Marshal General Count Dmitri Alexeevich Milyutin. Volume 1. Book 2 (Russian Edition) Paperback, London, 2015. pp. 244-261

² W. Bruce Lincoln, "The Ministers of Alexander II: A Survey of Their Backgrounds and Service Careers," Cahiers du monde russe el sovietique, London, 1995. pp. 167-179

На кожному кроці впадало в око щось, що збуджує в мені сумні порівняння з Батьківщиною. З першого кроку на німецьку землю я зрозумів, наскільки наша бідна Східна Європа ще відстала від Західної Європи, і ставив собі питання: якщо подібна думка виникла побачивши таку частину Німеччини, яка вважається найменш обдарованою від природи, то чого ж можу очікувати в інших країнах Європи, що користуються найбільш вигідними природними умовами?» – писав Мілютін, перегортаючи свої щоденникові записи, які він ретельно вів під час своєї подорожі.¹

Саме з цієї одорожі Дмитро починає замислюватись про різницю між своєю Батьківщиною та країнами Західної Європи. Він помічав різницю в рівні життя людей, звичаях, законах, порядках і зовсім не вважав їх життя гіршим, а навіть навпаки. Можливо, саме ця подорож і залишила свій слід на світогляді Дмитра Олексійовича Мілютіна і його подальші дії, стосовно державної політики, всіляких нововведень і його наукових праць.

В Мюнхені Дмитро зустрівся з другом Теслевим, з яким сподівався провести весь подальший шлях. Усю дорогу Мілютін порівнював життя німецьких поселень з вітчизняними, і порівняння завжди боляче вдаряло в патріотичне самолюбство Мілютіна, надто вже програвала Східна Європа.²

Згодом Мілютін-турист побував в Італії, Франції, Англії, Бельгії та Голландії, всюди жадібно вдивлявся у визначні пам'ятки кожної країни, вдивлявся в життя кожного народу, залишаючи на сторінках свого щоденника численні враження від побаченого та почутого³.

Далі, у Неаполі товарищі вирішили прожити близько місяця, так захопили мандрівників «чарівна затока Неаполітанська, з Везувієм, що дихає, і чарівними

¹ Memoirs of Field Marshal General Count Dmitri Alexeevich Milyutin. Volume 1. Book 3 (Russian Edition) Paperback, London, 2015. pp. 146-166

² Brüggemann, Karsten: „Krieg, Militär“, in: Bohn, Thomas M.; Neutatz, Dietmar (Hrsg.): „Studienhandbuch Östliches Europa. Band 2. Geschichte des Russischen Reiches und der Sowjetunion“, Köln 2002.

³ Дриновський збірник Том 11, видавництво БАН імені проф. М. Дриновій. Софія-Харків 2018. с. 36-38

силуєтами островів Капрі, Ісхія і Прочіда».. 84 сторінки Дмитро Мілютін заповнив у своєму щоденнику, щоб передати враження про мистецтво, про природу та життя. Мілютін і Теслев знайшли в Неаполі свого приятеля Чарикова, побачилися з генералом Іваном Федоровичем Веймарном, який зустрів їх «з розкритими обіймами», і бачилися майже щодня. Разом побували у галереях, музеях, познайомилися з найбагатшим сховищем дорогоцінних творів мистецтва, вечорами ходили до театрів. «З усього баченого нами, звичайно, найцікавішим був Везувій, з похованими біля нього його древніми містами – Помпея та Геркуланум, – писав Мілютін. - Нам вдалося піднятися на вершину Везувію в прекрасний, ясний і теплий день, так що ми могли не тільки бачити сам кратер вулкана, але й насолодитися великою панорамою, що відкривається з цієї висоти.

День 5/17 січня, коли ми зробили це цікаве сходження, пам'ятний мені і з особливої, особисто для мене щасливої обставини: на вершині Везувію я вперше зустрів ту, яка згодом стала подругою мого життя. Одночасно з нами подорожувала Італією пані Понсет, вдова генерал-лейтенанта, який був ще в 1814 році начальником штабу в корпусі графа Воронцова і помер від чуми в Турецьку війну 1828-1829 років. Вдову його супроводжувала молоденька її дочка, яка з першої ж зустрічі справила на мене небувале ще в моєму житті враження. Єлизавета Максимівна Веймарн познайомила мене з новими нашими супутницями, і з того часу ми бачилися часто, іноді разом мандрували, що давало мені нагоду дедалі більше наближатися до майбутньої моєї дружини. Таким чином, від випадкової зустрічі на Везувії залежало все моє щасливе майбутнє».¹ Вечори проводили то у Веймарнів, то у Понсе, то в опері, то на публічному читанні «Ревізора» Гоголя, який уже тоді почав здобувати популярність».²

¹ Wortman, Richard S., *The Development of a Russian Legal Consciousness*. Chicago, 1976. pp. 81-84

² Alfred J. Rieber, ed., *The Politics of Autocracy. Letters of Alexander II to Prince A. I. Bariatinskii 1857-1864* (Paris and The Hague, 1966). pp. 37-52

Вже у Римі Мілютін часто зустрічався з пані Понсе та її дочкою. І нарешті Мілютін зізнався, що він «вперше в житті відчув серцевий потяг», і дуже мучився, що настав час розлучатися, настав час їхати до Франції. Але його запросили бувати у них у Петербурзі, що дещо його заспокоїло.

З цього моменту Дмитро ледве не в перший раз звернув свою увагу не лише на постійне навчання, роботу, прогулянки з товарищами, інтелектуальні бесіди з сучасниками, а і нарешті був захоплений почуттями прив'язаності до предмету свого обожнення¹.

На момент, коли Мілютін був у Франції, його все більше цікавило і політичне, і громадське життя. З яким задоволенням він слухав у палатах депутатів прекрасну промову Ламартіна, який виступав у дебатах щодо законопроекту про літературну власність. Через кілька днів Мілютін відчував велике враження від спекотних дебатів, у яких брали участь Гізо, Тьєр, Берье, Келлерман. Нехай вони були не багатослівними, але вони говорили те, що думали. Французьке суспільство досягло такої можливості, скинули Людовіка, скинули Наполеона, скинули ще двох королів, а за нинішнього короля Луї-Філіппе, з молодшої гілки династії Бурбонів, виявилось, можливості свободи особистості розширилися.

Можливо саме ці спостереження за політичним життям Франції і надихнуло Мілютіна на думки, а може і вже цілком збудовані плани, щодо реформації та введення нових ідей суспільно-політичне життя імперії.

Подорож Мілютіна продовжилась, наступна його зупинка – Англія. Зовсім інша країна, що вражала масштабами будівництва, прекрасна карета, чудове шосе, добре оброблені поля, розчищені гаї, чудовий собор у нормандському стилі, «все носить на собі відбиток достатку, благоустрою та високої культури». Побував Дмитро Мілютін в англійському парламенті,

¹ Military Reformer Dmitry Milyutin in the Mirror of Russian History. London, 2008. P. 95-123

депутати одягнені недбало, входять та виходять, коли захочуть, нічого чудового, по його спостереженням, у парламенті не відбувалося¹.

Англію, «цей особливий куточок світу», Мілютін залишав без жалю; багата країна, всюди незліченні фабрики і заводи, технічні споруди, капітали в банках, розкіш заможних класів – все це породило в душі Мілютіна одну дуже важливу думку: «При тодішньому становищі Європи загрозою для її політичної рівноваги може бути одна Англія. Багато чого, дуже багато чому доводиться нам, жителям східної Європи, позаздрити Англії; але навряд чи в чомусь ми могли б наслідувати англійців або щось запозичувати від них. Характер англійського народу, практичного, позитивного, розважливого, становить надто різку протилежність нашій слов'янській натурі. Існуюче у Великій Британії різке зіставлення колосальних багатств поруч із крайніми злиднями, пихатої, егоїстичної аристократії, родової і фінансової, з бідним, приниженим пролетаріатом спричиняє біль нашому почуттю. Ось чому Лондон не приваблює нас, як Париж, Рим, Неаполь; ось чому ми ставимося співчутливіше до француза, італійця, ніж до британця або тевтона»².

15 вересня 1842 року Мілютін був у Одесі, 30 вересня повернувся до Москви. Скрізь оглядав історичні пам'ятки, з цікавістю тинявся різними містами, порівнюючи новизну будівель і відзначаючи багато традиційного, взятого у Франції та Італії. І всюди відзначав задоволеність трудового населення, розкіш вищого суспільства та потреби бідняків. І відсталість Східної Європи у всіх відносинах – у політичному, економічному, культурному.³

¹ Baumann, Robert F. "Universal Service Reform: Conception to Implementation: 1873- 1883," In *Reforming the Tsar's Army*. Edited by David Schimmelpenninck van der Oye and Bruce W. Menning. Cambridge, United Kingdom: Press Syndicate of the University of Cambridge, London, 2004. pp. 189-203

²Сарбей В.Г. Україна скрізь віки, Т. 9: Національне відродження України, кінець 18 – початок 20 ст. під ред. Смолій В.А. Харків, 1999. с. 87-91

³ William C. Fuller Jr, *Strategy and Power in Russia 1600-1914*, New York, 1993.

Завдяки своїй спостережливості і цікавості, Дмитро особисто зміг дізнатися і порівняти життя людей різних соціальних верств в імперії. Робив нотатки у свої щоденник, не випускав з уваги жодної деталі, аналізував і порівнював з тим, що він вже бачив у західноєвропейських країнах, ну і звісно, робив свої висновки.

Батько Дмитра отримав чин дійсного статського радника, він був членом Комісії з будівництва храму Христа Спасителя та керуючим справами. А брат поступово втягувався у роботу Міністерства внутрішніх справ; міністр Олександр Григорович Строганов хотів представити його до звання камер-юнкера, але Микола Мілютін відмовився від цього звання, а міністр незабаром поїхав спочатку до Москви провідати брата, а потім тривале лікування за кордон. Новий міністр Лев Олексійович Перовський добре сприйняв здібності молодого чиновника та призначив його до Міського відділення Господарського департаменту Міністерства внутрішніх справ.

Дмитру Мілютіну колишня його посада не подобалася, друзі за цей час отримали нові призначення, роз'їхалися хто куди, офіцери гвардійського Генерального штабу були взимку мало зайняті службою, і Дмитро Мілютін почав вивчати міжнародне право, політичну економію, вивчав загальний курс військових наук, курс польової фортифікації, багато читав, розмірковував над прочитаним. Задумав видавати новий військовий журнал, проект журналу був представлений у вищій інстанції, але проект не був затверджений найвищою волею імператора.¹ Становище Дмитра Мілютіна не тішило, навіть часто буваючи серед знайомих своїх друзів, Мілютін нудьгував: серце його прагнуло сімейства генеральші Понсе, вона приймала по середах, начебто він зачастив туди, але потім одумався: а раптом Наталя Михайлівна, яку він любив, не прийме його, підуть глузування і безглузді жарти з цього приводу. І він якийсь

¹ Katzer, Nikolaus: Russische Regierung und Militar. In: Das Militär und der Aufbruch in die Moderne, 1860 bis 1890: Armeen, Marinen und der Wandel von Politik, Gesellschaft und Wirtschaft in Europa, den USA sowie Japan. München 2003. pp. 315-334

час перестав туди ходити. Але серце його рвалося до генеральші Понсе, до Наталі Михайлівни. Туга не відпускала його. А його незабезпечений стан не дозволяв йому прямо запропонувати руку і серце Наталії Михайлівні, вже не кажучи про генеральшу як голову сімейства, але він «все більше піддавався непереборному потягу»¹.

У цей час продовжувалася Кавказька війна, що тривала з 1817 по 1864 рр. Російський царизм намагався захопити землі Північного Кавказу і придушити національно-визвольний рух народу цього регіону. Війна була дуже жорстокою, імперські війська здійснювали каральні експедиції знищуючи аули чеченців, аварців, дагестанців та інших народів.

У Петербург приїхав генерал Грабе і полковник Норденстам із планом боротьби імперських військ на Кавказі, з пропозицією підпорядкувати йому війська як Кавказької лінії і Чорноморської, так і загони на Північному Дагестані і Чорноморської берегової лінії, які підпорядковувалися генералу Головіну. Шаміль - ватажок північно-кавказького національно-визвольного опору, як і раніше, панував на Кавказі. Генерал Головін також представив план дій імперських військ на Кавказі на 1842 рік.

Але тріумфував генерал Грабе, хоча імператор відразу наказав військовому міністру князю Чернишеву ознайомитися із становищем на Кавказі, особисто побувавши у зоні активних дій проти Шаміля. Мільютін не раз бачився з генералом Грабе та полковником Норденстамом, вони звали його на Кавказ, але конкретного місця не пропонували. А влітку 1842 почалися несподівані зміни на Кавказі. Міністр Чернишов доповів імператору становище на Кавказі «в чорних фарбах». Імператор наказав змінити генералів Грабе та

¹Memoirs of Field Marshal General Count Dmitri Alexeevich Milyutin. Volume 1. Book 3 (Russian Edition) Paperback London, 2015. pp. 42-67

Головіна на генерала Нейдгарта та генерала Гурка.¹ Генерал Гурко, отримавши від генерала Івана Федоровича Веймарна записку Мілютіна про дії імперської армії на Кавказі, відчув, що Мілютін на Кавказі був би дуже корисним, Норденстам займе місце начальника штабу, а на його місце обер-квартирмейстера військ Кавказької лінії та Чорноморії поставить Мілютіна. Гурко прямо запропонував Мілютіну це місце.

Незабаром Дмитру, який дав згоду служити на Кавказі, довелося представитися генерал-квартирмейстеру генералу Шуберту, потім військовому міністру князю Чернишеву, які вимагали вирушати на Кавказ негайно.²

19 квітня 1843 року Дмитра Мілютіна було запрошено на день народження Наталії Михайлівни Понсе. Зібралось численне суспільство. Мілютін був не в дусі, Наталію Михайлівну теж не веселила рідня, що зібралася, вона добре знала, що Дмитро Олексійович повинен поїхати служити на Кавказ. Мілютін у своїх спогадах писав: «Після чаю, коли всі гості залишили їдальню і знову перебралися до вітальні, сама доля так розпорядилася, що я залишився з коханою дівчиною вдвох у їдальні, без свідків, – тут, зовсім несподівано, – сталося між нами серцеве пояснення... Яка чудова мить – перше взаємне освідчення у коханні! Яке невимовне почуття відчув я, коли вона з одухотворенням і твердістю оголосила, що готова за мною піти куди б не кинула мене доля і яких би там не було обставин! Кілька хвилин пояснення зовсім перевернули всю мою істоту; думки мої помутніли; чи не сон це?.. Ні, це щастя наяву, щастя, якого я не наважувався сподіватися...».³ Того ж вечора Дмитро Олексійович зробив пропозицію, яка й була прийнята. Дмитро Мілютін

¹ Delafield, Maj. Richard. Report on the Art of War in Europe in 1854, 1855, and 1856. From his Notes and Observations Made as a Member of a Military Commission to the Theater of War in Europe. Washington DC: USA Congress. New York, pp. 56-71

² Michael Epkenhans, Gerhard P. Groß, Nikolaus Katzer: Das Militär und der Aufbruch in die Moderne, 1860 bis 1890. Oldenbourg, New York, 2003. pp. 76-89

³ Benecke, Werner: „Militär, Reform und Gesellschaft im Zarenreich. Die Wehrpflicht in Russland 1874-1914“, Paderborn 2006. pp. 34-51

відразу повідомив своєму керівництву, що у зв'язку з весіллям просить відстрочку.

Батько приїхав із Москви 8 травня, тут же поїхав познайомитися з нареченою та її матір'ю. Спочатку відбулося православне вінчання, а потім у квартирі генеральші «вчинена церемонія за реформатським обрядом».

20 червня 1843 року підполковник Дмитро Мілютін та Наталія Михайлівна прибули до Ставрополя. У Ставрополь Дмитро Мілютін із молодою дружиною Наталією Михайлівною збиралися недовго, і на початку літа вони прибули до місця свого призначення. Полковник Іван Іванович Норденстам займав квартиру обер-квартирмейстера, але підготував підполковнику житло у солдатській слобідці, на околиці міста, доки добудують йому новий будинок.¹

Мілютини обійшли весь будинок, їм відводилися дві кімнати, вітальня, спальня, передня, дві кімнати для чоловічої та жіночої обслуги, кухня у флігелі, де проживав і господар будинку, штабс-капітан лінійного батальйону Щепіло-Залеський. Декілька столів і стільців – вся обстановка будинку.

«Господарство наше влаштувалося на скромну ногу, – згадував Дмитро Мілютін. - Прислуга складалася з денщика Родіона і покоївки-німкені, привезеної з Петербурга, та кухаря Євтея, даного мені батьком з числа колишніх кріпаків. Спочатку ми обходилися тим майном, яке привезли з собою; а транспорт з меблями та іншими предметами домашнього вжитку відправлений з Москви лише наприкінці червня, прибув до Ставрополя вже наприкінці літа. Таким чином, перші місяці ми прожили, можна сказати, на похідній нозі».²

¹ Rich, David Alan. *The Tsar's Colonels: Professionalism, Strategy, and Subversion in Late Imperial Russia*. Cambridge, MA: Harvard University Press, New York, 1998. pp. 174-192

² Golovin N. H. *Lois russes sur le service militaire général // Efforts militaires de la Russie pendant la guerre mondiale*. Paris, 1939. pp. 67-81

Судячи зі згадок Дмитра про цю подію, ми бачимо, що він зберіг теплоту, довіру, шанобливе ставлення до кожного з сім'ї де він народився, тепер у свою особисту, хоч поки і маленьку сім'ю. Йому були не так вже і важливі побут, зручність, розкіш, для нього було важливим довірливі відносини і близькість зі своєю коханою дружиною.

Спочатку, Мілютін представився губернатору генералу Ольшевському і черговому штаб-офіцеру полковнику Кускову і незабаром приступив до виконання своїх обов'язків, а документів накопичилося надзвичайно багато, і всі невідкладні. Положення на Кавказі змінилося. Від наступальних дій імперські війська перейшли до оборонних, належало зміцнювати оборону міст та містечок на лініях. Горяни подумали, що зміцнення оборонних ліній - це від слабкості імперської армії, поводитися зухвало, нападали, але зустрічали їх сильним вогнем. Так що часу для зміцнення всіх ліній було достатньо¹.

Мілютін зі своїми помічниками, а серед них було два начальники відділень, у штабс-капітана Мацнева займалися військовими діями та пересуванням військ, а у штабс-капітана Ольшевського (майбутній автор мемуарної книги «Кавказ з 1841 по 1866 рік») – особовий склад кадрів, відомості про війська, про край, про ворога, про військові поселення та козацькі станиці, велося листування з улаштування кордонних ліній, займалися розробкою загальних міркувань щодо способу дій на Кавказі, комплектацією штатного розкладу, а для цього потрібні були рапорти для генерала Гурка, який відсилав їх імператору на високе затвердження. Цим і займалася вся команда підполковника Мілютіна.²

Стояло літо, виснажлива спека, час відпусток і лікування ран, що відкрилися; багатьох членів команди не було в штабі, барони Вревський і

¹ Memoirs of Field Marshal General Count Dmitri Alexeevich Milyutin. Volume 1. Book 3 (Russian Edition) Paperback, London, 2015. pp. 34-58

² W. Bruce Lincoln, "The Ministers of Alexander II: A Survey of Their Backgrounds and Service Careers," Cahiers du monde russe et soviétique, London, 1995. pp. 63-81

Торнау, капітани Облеухов і Голенищев-Кутузов, штабс-капітан Верьовкін були у відпустці чи відрядженнях. Декілька топографів, молодих офіцерів та нижніх чинів – ось і весь штаб у підпорядкуванні молодого підполковника.

У вересні 1843 р. Мілютін представив генералу Гурко план розмежування районів місцевих управлінь, штатне комплектування з певними окладами утримання, все це було відправлено до Петербурга, прочитане військовим міністром Чернишевим і отримало найвище підтвердження в листопаді.¹

Чотири роки тому Мілютін отримав розпорядження включити магометанське населення (туркмен, калмиків, ногайців) до лінійних козацьких військ, приєднати певну частину землі, але справу так і не було доведено до кінця у зв'язку зі зміною начальника краю. Генерал Гурко вступив на посаду 22 грудня 1842 року, і цю справу теж він мав завершити. А коли призначили Мілютіна, то справа знову потрапила до нього. І Мілютін знову, як і минулі роки, запропонував виключити магометанське населення Кавказької області з козацьких військ.

У рапорті з ім'ям генерала Гурко Мілютін писав, що вкрай не вигідно тримати війська, розбиті на малі групи, у слабо укріплених пунктах; необхідно перебудувати всю роботу Кавказької армії, а для цього потрібні не малі форти, а великі укріплені пункти з сильним резервом, готовим не тільки оборонятися, а й наступати, щоб «тримати навколишнє населення у постійному страху та покорі». Мілютін дав повний розрахунок того, де і які пункти можна було укрупнити по всій лінії Кавказу.²

Поступово офіцери поверталися з відпусток, ділова обстановка покращилася, повернувся з відрядження і генерал Гурко, з яким одразу встановилися добрі стосунки; полковник Норденстам, який отримав звання

¹ Walter M. Pinter, *The Russian Army and the Russian Society*, History Department, Cornell University, New York, 2003. pp. 195-204

² *Memoirs of Field Marshal General Count Dmitri Alexeevich Milyutin*. Volume 1. Book 1, 2, 3 (Russian Edition) Paperback, London, 2015. pp. 79-94

генерала, став більш стриманий, навіть холодний у особистих відносинах, але у ділових відносинах це анітрохи не позначилося. «Іван Іванович Норденстам (1802–1882; барон, генерал-ад'ютант, з 1843 року – генерал-майор), – згадував Мілентій Ольшевський, – був тонкий, стрункий, високий на зріст і гарний собою... був розважливий, серйозний і байдужий до прекрасної статі».¹

Перший час, коли Мілютін йшов щоранку на роботу, Наталя Михайлівна упорядковувала їх бідне житло, один час сумувала, але її почали відвідувати старий лікар з дружиною, та надвечір, коли чоловік повертався, заходили товариші по службі - офіцери Вревський, Мацнев і Ольшевський. «Можна сказати, – згадував Мілютін, – що все літо ми з дружиною провели в повному усамітненні і благословляли долю, що дала нам можливість спочатку нашого подружнього життя цілком і неподільно насолоджуватися нашим щастям».²

Дмитра Олексійовича було завалено роботою, він годинами не виходив з-за столу, настільки багато потрібно було висвітлити через занедбаність штабної роботи. Норденстам отримав новий будинок, і на початку листопада Мілютіни, зробивши ремонт, в'їхали до своєї квартири обер-квартирмейстера, де був невеликий сад, свій двір, а вдалині знову побачили солдатську слобідку. Поруч був будинок начальника краю генерала Гурка, штабні приміщення та казенні квартири інших офіцерів Кавказького корпусу.

Але тут зовсім скоро почались активні дії на фронті. Шаміль об'єднав навколо себе і своїх сподвижників більшу частину повстанців і вдарив своєю масою 28 серпня 1843 по селищу Унцукуль, знищив невеликий загін підполків, що вийшов на оборону селища, взяв через два дні і саме селище, дві гармати, і шістдесят нижніх чинів змушені були здатися. «Звістка про це вразила нас як грім серед ясного неба, – писав у спогадах Мілютін. – Шаміль, користуючись

¹ Memoirs of Field Marshal General Count Dmitri Alexeevich Milyutin. Volume 1. Book 3 (Russian Edition) Paperback, London, 2015. pp. 189-207

² Sönnichsen, Sönke, Die Militärreformen des Dmitrij Alekseevic Miljutin: Darstellung und Erfolgsbewertung anhand des Türkisch-Russischen Krieges von 1877/78. New York, 1997. pp. 64-72

нашою бездіяльністю та роздробленням військ, встиг утвердити свою владу над усіма племенами Чечні та нагірного Дагестану і тепер наважився сам перейти у наступ. Таким чином, ті побоювання щодо тодішньої нашої системи дій, які щойно були у складеному мною проекті рапорту від імені командувача військ, підтвердилися фактично».¹

Одна звістка була сумніша за іншу. Генерал-майор Франц Клюкі фон Клюгенау (1791–1851), командувач військами в Північному Дагестані, зібравши свій загін, рушив до Цатаниха, але, побачивши величезне військо Шаміля, зрозумів, що краще відступити до Хунзаха і укріпити загін. А в цей час Шаміль захопив усі дрібні укріплені пункти, винищив усіх солдатів, які там базувалися, підкорив собі всю Аварію та Койсубу, отримавши всі знаряддя, снаряди, все озброєння, що зберігалось на складах.

«Багато десятків років, - думав Мілютін, - одержуючи ці сумні звістки, ми воювали на Кавказі, досягли певних успіхів, а за два місяці Шаміль повернув усе, що насилу було завойовано, винищені імперські загони, втрачені гармати, зброя, військові запаси. Шаміль став повним володарем усього Східного Кавказу. А головне, в місцевому населенні втрачено «колишню чарівність імперського імені», не тільки втратили військову перевагу, а й у моральному сенсі багато що змінилося».²

27 листопада Норденстам та Мілютін виїхали зі Ставрополя до станиці Катериноградської, до якої перемістився генерал-ад'ютант Нейдгарт зі своїм штабом, щоб бути ближчими до військових дій.

Норденстаму наказали бути в Катериноградській до приїзду генерал-ад'ютанта, а тому він поспішив Мілютіна зі зборами.

¹ Memoirs of Field Marshal General Count Dmitri Alexeevich Milyutin. Volume 1. Book 3 (Russian Edition) Paperback, London, 2015. pp. 29-46

² Rich, David Alan. The Tsar's Colonels: Professionalism, Strategy, and Subversion in Late Imperial Russia. Cambridge, MA: Harvard University Press, New York, 1998. pp. 287-303

Мілютін не взяв із собою навіть предметів домашнього господарства. А коли приїхали до станиці, генерал-ад'ютант уже прибув, помістили їх на різних квартирах, чому Мілютін був не дуже радий, адже він виявився абсолютно без звичних речей. Але в цей же час прибув із Петербурга підполковник Микола Іванович Вольф з дорученням від військового міністра Олександра Івановича Чернишова (1785–1857) до генерала Нейдгарта, і його також розмістили у тій самій квартирі, що й Мілютіна. І це врятувало Мілютіна від побутових незручностей: Вольф, звичний до подорожей і відряджень, був запасливою людиною, що дуже цінувала свої звичні зручності, у нього було все, що потрібно було в дикому краю, навіть його слуга старанно прислуговував і Мілютіну.¹

Але це не так пригнічувало Мілютіна, як перше розлучення з коханою дружиною. Тільки-но почали з'їжджатися офіцерські сім'ї до Ставрополя, у Дворянських зборах почалися бали, рази два і дружина брала участь у цих балах у готелі Наїтаки, хоч на хвилинку забувши про одноманітне домашнє життя. Вона познайомилася з дружинами генерала Сергія Дмитровича Безобразова, та наказного отамана Кавказького лінійного козачого війська Степана Степановича Миколаєва, потоваришувала з дружиною голови Ставропольської казенної палати Де-Роберті та привабливою баронесою Катериною Олександрівною Торнау, чоловік якої багато років провів у турецькому полоні і дуже цікаво розповідав про цей епізод у своєму житті своєму приятелеві Мілютіну і знайомим. І ось усе це в хвилину налагоджене порушувалось, Наталія Михайлівна залишилася одна в спустілому для неї місті, на пустирі, до того ж вона була вагітна, вести своє господарство їй було вкрай

¹ Patrick, Scott A., *The administrative and social reforms of Russia's military, 1861-1874: Dmitrii Miliutin against the ensconded power elite*, a thesis presented to the Department of History and the Graduate School of the University of Oregon in partial fulfillment of the requirements for the degree of Master of Arts September, London, 2010. pp. 110-129

важко. Невимовно тяжка була ця розлука. І Мілютін щодня писав листи коханій, а вона щодня йому відповідала¹.

Норденстам часом, побачивши, що Мілютін щодня відсилав листи до Ставрополя, дивувався, що можна описувати тут, у такій глушині, але це анітрохи не бентежило Мілютіна. Щоправда, дороги були погані, доводилося кур'єрам діставатися Ставрополя на волах, іноді посиляли козака. «Як для мене, так і для дружини моєї часті та довгі листи складали єдину втіху в нашій розлуці», – згадував Мілютін.

Повертаючись до подій на Кавказі, нарешті генерал Роберт Карлович Фрейтаг, зібравши великий загін, рушив на допомогу генералу Гурко і підполковнику Пасеку, 14 грудня підійшов до Шури і змусив Шаміля зняти блокаду. Відбулася битва, під час якої повстанці зазнали повної поразки. 17 грудня звільнили від блокади підполковника Пасіка з його загоном. 21 грудня було доставлено цю радісну подію і до Катеринограда, всі обличчя пожвавішали, повеселішали.

Шаміль одразу пішов у гори, прибережна частина Дагестану знову доступна для Кавказької армії. Гурко повернувся до своїх обов'язків. Але що може статися завтра? Ніхто не знав.²

Перед Різдвом станиця Катеринодарська спорожніла. Молодий Нейдгарт, який привіз звістку про перемогу, поїхав до Тифлісу, барон Торнау залишився у Ставрополі, Вольф теж вирушив до Тифлісу.

Різдво відзначили офіційно, спільні привітання у корпусного начальника, потім обіднього дня, парадний обід у генерала Нейдгарта. Але всі повеселішали, свято Різдва завжди відзначали урочисто, а потім – перемога, вирвали Гурка та підполковника Пасіка з блокади, Гурко скоро повернеться. А

¹ Memoirs of Field Marshal General Count Dmitri Alexeevich Milyutin. Volume 1. Book 1, 2, 3 (Russian Edition) Paperback, London, 2015. pp. 87-105

² Carl Van Dyke, Russian Imperial Military Doctrine and Education, 1832-1914, New York, 1990. pp. 79

головне – закінчилася робота в Катеринодарі, пора додому – до Ставрополя, до дружини Наталі Михайлівни, цілий місяць з нею не бачилися. Новий рік подружжя відзначили разом.¹

У Ставрополі Дмитро Олексійович з радістю розкривав листи рідних, листи батька, брата Миколи, листи товаришів по службі. За кілька місяців стільки змін, великих і малих, радісних, сумних.

Добрі, сердечні листи Дмитро Олексійович отримував від брата, Миколи Олексійовича, який дякував за часті листи і висловлював найрадісніші почуття, що у Дмитра все добре складається, в них він знаходить «світлу сторону тієї ж медалі, від якої бачу лише темну сторону». Справи просто виснажили Миколу, проект Положення про міське управління був готовий, схвалений міністром та відправлений до вищих інстанцій.

«Навколо мене прості чутки, брехня, дурниці, метушня, без мети і значення, – писав Микола Олексійович братові 13 жовтня 1843 року. - У мене самого нескінченні клопоти, занепокоєння, постійна напруга в голові і порожнеча на серці. Щоразу, дізнаючись з твоїх листів, що ти щасливий і веселий, я сам роблюсь щасливий і веселий».²

В іншому листі Микола Олексійович, розповідаючи про приїзд батька та брата Володимира на канікули до Петербурга, високо оцінив характер та моральні якості Володимира, «радіє, бачачи в нашому Володі юнака розвиненого розумом та серцем». «Хоча на боці батька правда і закон, проте йому важко залишатися на своєму місці, хоч би чим скінчилася офіційна справа», – писав Микола Олексійович 10 січня 1844 року.³ Тим більше й високі родичі, граф Павло Дмитрович Кисельов та Сергій Дмитрович Кисельов,

¹Forrest A. Miller, Dmitrii Miliutin: Liberal or Conservative? Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, Neue Folge, Bd. 13, H. 2, JUNI 1965. pp. 161-176.

²Curtiss, John Shelton. Russia's Crimean War. Durham, N.C.: Duke University Press, 1979. pp. 87-93

³Seymour Becker, Russia's Protectorates in Central Asia: 1865--1924, New York: Routledge, 2004. pp. 104

розуміючи всю марність зусиль Олексія Михайловича, нічого не могли зробити, тим більше вважаючи, що він затіяв справу не під силу і без достатніх підстав. Граф Павло Дмитрович дещо зробив для умиротворення сторін, але вважає, що Мілютін при своєму сумлінному намірі обрав не той хід: «Протестувати проти зла має, але більше – вважаю зайвим. Принаймні мені так здається».¹ Не та обстановка в суспільстві, де все підпорядковується одній царській волі, а тут якийсь член Комісії піднімає голос проти всіх членів і самого піклувальника Московського навчального округу графа Строганова, думав Дмитро Олексійович, знайомлячись із листами своїх рідних. А листи лише підтверджували і його власні роздуми про свій час, про суспільство, про своє місце у цьому світі.

Комітет міністрів, не входячи до обговорення взаємних скарг членів Комісії, вирішив звільнити дійсного статського радника О.М. Мілютіна з посади без утримання. Батько був дуже засмучений і обурений. Адже він щойно отримав високу нагороду у 2 тисячі рублів, а князь Щербатов добре говорив про нього Миколі І.

Новий рік приніс нові турботи. Підходив час пологів Наталії Михайлівни, занепокоєння наростало, особливо хвилювався Дмитро Олексійович. Мала бути друга тривала експедиція проти імама Шаміля, залишити дружину без спорідненої допомоги було ризиковано, а тому Дмитро Олексійович написав своїй тещі листа з проханням приїхати до Ставрополя до пологів дружини.

На превелику радість молодих, теща погодилася приїхати до Ставрополя, і наприкінці лютого Дмитро Олексійович та Наталія Михайлівна зустріли відважну «стареньку», як жартівливо називав її зять, яка пообіцяла пожити у них до серпня.

¹ Memoirs of Field Marshal General Count Dmitri Alexeevich Milyutin. Volume 1. Book 2 (Russian Edition) Paperback, London, 2015. pp. 322-331

15 березня у Наталії Михайлівни народилася дочка, яку назвали Єлизаветою, на честь покійної матері Дмитра Олексійовича. Володимир Йосипович Гурко став хрещеним, а бабуся – хрещена. З цією, нарешті радісною подією, сім'я Мілютіним почала зростати¹.

Петербург нарешті зрозумів, що причини сумного кінця минулого року у слабкості кавказьких військ, кожне селище не прикриєш сильним загоном, а тому на допомогу військам був направлений 5-й піхотний корпус під командуванням генерала Олександра Миколайовича Лідерса, тож Кавказька армія налічувала 68 батальйонів, 14 донських козацьких полків, відповідну кількість знарядь та озброєння. Петербург зажадав відновити панування у краї, досягти міцних результатів.²

Почалася звичайна після цього листування робота: складання планів, розрахунків, нарад: Нейдгарт написав Гурко, щоб він представив свої міркування, Гурко запросив Норденстама та Мілютіна на нараду зі своїми пропозиціями та планами.

«Необхідно зосередити великі сили на лівому фланзі і в Дагестані, - виклав свої пропозиції Мілютін, - треба діяти двома великими загонами, відтіснити Шаміля в гори і починати влаштування великих фортець і добре укріплених таборів у Чечні, щоб можна було цілий рік перебувати там сильним загоном, готовим як до оборони, так і до наступальних дій. Треба увійти у довіру до місцевого населення, а після цього влаштовувати козацькі поселення та кордонну лінію Сунже.»³

¹ Wortman, Richard S., *The Development of a Russian Legal Consciousness*. Chicago, 1976.

² Delafield, Maj. Richard. *Report on the Art of War in Europe in 1854, 1855, and 1856*. From his Notes and Observations Made as a Member of a Military Commission to the Theater of War in Europe. Washington DC: USA Congress. New York, pp. 43-58

³ Eklof, Ben, and John Bushnell. "Miliutin and the Balkan War." In *Russia's Great Reforms 1855-1881*, 139-156. Indiana: Indiana University Press, London, 1994. pp. 31-55

Гурко запропонував Мілютіну письмово викласти свої пропозиції і через кілька днів надіслав листа генералу Нейдгардту, який теж провів свою нараду, згадавши, що генерали з його підпорядкування вже висловлювали свої пропозиції, що дрібні зміцнення не принесуть жодної користі і не вплинуть на повсталих чеченців. Генерал Фрейтаг заявив, що фортеці з сильним гарнізоном можна побудувати, але на це знадобиться не менше вісімнадцяти років, а поки чеченців не варто взагалі турбувати, їм скоро набридне сильна влада Шаміля, бездіяльністю можна втомити терпіння чеченців, вони самі скинуть імама.

Гурко не погодився на бездіяльність і в березні висловив свої пропозиції генералу Нейдгардту: звести на Чеченській рівнині лише три укріплені пункти, на річці Аргуні, біля Маюртуна та Гехи. Малі укріплення приносять найчастіше невдачі, тим паче у горян з'явилися гармати, отже, треба враховувати і цю обставину під час будівництва укріплень. При складанні планів боротьби з горцями необхідно звернути увагу на лівий фланг і Дагестан, і планувати дії імперських військ на правому фланзі, тобто за Кубанню.¹

Наприкінці березня генерал Нейдгарт отримав з Петербурга найвище схвалений дозвіл зібрати два сильні загони: Чеченський під командуванням генерала Гурка та Дагестанський під командуванням генерала Лідерса. Обидва загони мали відновити панування імперії у Середньому Дагестані, в Аварії, вступити до Салатау, зайняти Чиркей, перевезти продовольство до другого етапу експедиції.

Центром операції була станиця Червлена, куди 20 квітня має приїхати генерал Нейдгарт і керувати всією кампанією.

14 квітня 1844 Мілютіну знову довелося поїхати від дружини, але турбувався про це набагато менше: з Наталією залишалася «старенька», уважна, чуйна, що бережно охороняла Єлизавету і Наталю Михайлівну.

¹ Seymour Becker, *Russia's Protectorates in Central Asia: 1865--1924*, New York: Routledge, 2004. pp. 89

Погода була хороша, Мілютін їхав у тарантасі з генералом Гурком, розмовляли про експедицію, про Кавказьку війну, про Шаміля, який з 1834 року став імамом і очолив повстання на Кавказі.

Перші дні перебування у Ставрополі були радісними від зустрічі з Наталією Михайлівною та донькою Єлизаветою, але потім все частіше й частіше приходили тяжкі думки про майбутню службу в Петербурзі. Всі петербурзькі друзі в один голос говорили в листах, що він поквапився з рапортом генералу Гурку, треба було, мовляв, спочатку дізнатися про можливості служби в столиці. Полковник Горемикін перебрав усі відомства в пошуках служби, нарешті пішов до генерала Івана Федоровича Веймарна (1802–1846) і розповів про складнощі та протиріччя колишнього його товариша по службі Мілютіна, Веймарн зі своїми прихильними пропозиціями звернувся до начальника штабу з військово-навчальних закладів, генерала від інфантерії Якова Івановича Ростовцева (1803–1860), той відразу погодився надати місце Мілютіну, як тільки звільниться для нього місце професора в Миколаївській академії. Горемикін на цьому не зупинився, пішов до нового генерал-квартирмейстера Головного штабу Федора Федоровича Берга (1793-1874) і також висловив прохання підполковника Мілютіна. Берг охоче прийняв це прохання і вирішив призначити його обер-квартирмейстером кавалерійського корпусу під командуванням генерал-ад'ютанта Олександра Львовича Потапова (1818–1886). Надійшли з Петербурга й інші пропозиції, тому Дмитро Олексійович, підбадьорений такими пропозиціями, 3 вересня сміливо подав рапорт генералу Норденстаму «формальний рапорт про моє звільнення з посади, доклавши медичне свідоцтво про моє здоров'я».¹

30 вересня 1844 р. подання пішло до штабу корпусу, 19 жовтня командувач корпусом направив військовому міністру Олександру Івановичу Чернишеву (1785–1857) представлення про рапорт Мілютіна, Чернишов

¹ Eklof, Ben, and John Bushnell. "Miliutin and the Balkan War." In *Russia's Great Reforms 1855-1881*, 139-156. Indiana: Indiana University Press, Kalkuta, 1994. pp. 68-79

доповів про це імператору Миколі Першому. А поки справа вирішувалася в Петербурзі, Дмитро Мілютін отримав кілька листів подяки за військову службу, хоча в посланні генерала Гурка нічого не говорилося про «дбайливість і корисну службу».

Наприкінці листопада повернувся до Ставрополя генерал Гурко, він був дуже люб'язний з Мілютіним, у якого роботи було не дуже багато: він, як і раніше, підготував план дій загону, відредагував його після зауважень начальства; потім була підготовлена велика записка, в якій були викладені і думки 1840 року, і думки недавньої записки про зміцнення окремих дуже важливих пунктів, наприклад, тільки що захоплена фортеці Воздвиженська, біля Урус-Мартана і Ачхоя в Малій Чечні. Д. Мілютіна не залишала надія, що і після його від'їзду з Кавказу «залишаться міцні сліди моєї двократної служби в цьому краї».¹

Висока згода на рапорт Мілютіна пішла 10 листопада, але треба було знайти наступника на посаду Мілютіна, але один офіцер відмовився, іншого ніяк не могли знайти. Горемикін попереджав, що потрібна особиста присутність у Петербурзі для влаштування своїх справ, а то можна виявитися обер-квартирмейстером піхотного корпусу у Вільні, про що вже розпорядився Микола I. Листування між військовим міністром і князем Паскевичем затягнулося, а в цей час звільнилася вакансія професора Військової академії з військової географії. Поки обговорювалася така можливість для Мілютіна, Горемикін одразу дав згоду від імені свого друга на цю посаду, призупинивши оформлення його на посаду обер-квартирмейстера у піхотний корпус у Вільні. «У цьому випадку Горемикін надав мені суттєву, щиро дружню послугу, – згадував Д.А. Мілютін. – Того самого дня (28 грудня), коли я лише відповів

¹ Baumann, Robert F. "Universal Service Reform: Conception to Implementation: 1873- 1883," In *Reforming the Tsar's Army*. Edited by David Schimmelpenninck van der Oye and Bruce W. Menning. Cambridge, United Kingdom: Press Syndicate of the University of Cambridge. Cambridge, 2004. pp. 36

Г.Ф. Стефану, вже було високе дозволення на нове моє призначення – професором до Військової академії».¹

Звичайно, у Мілютіна не було особливих ілюзій щодо цієї нової посади, роботи багато, при цьому абсолютно незвіданої, а службова оплата вкрай низька, навряд чи вистачить на забезпечення сім'ї, яка все зростає. Праці він не боїться, звик працювати багато годин поспіль, не виходячи з кабінету, але Горемикін і професор Стефан згадували про можливість поєднувати з іншими заняттями.

Дмитро Олексійович одразу написав батькові та Миколі, які у відповідь висловили задоволення від швидкої зустрічі та від призначення на почесну посаду.

7 січня 1845 року надійшло офіційне розпорядження військового міністра про переведення підполковника Д.А. Мілютіна до Петербурга на службу професором Військової академії. Настав час збиратися до від'їзду зі Ставрополя.

Наслідували високі укази і щодо вищого начальства на Кавказі: генерала Нейдгарта, який виявив нерішучість і боязкість, дріб'язковість і педантизм, звільнити з посади і призначити намісником і головнокомандуючим Окремим Кавказьким корпусом із широкими повноваженнями графа Михайла Семеновича Воронцова (1782–1856), генерал-губернатора та намісника Бессарабської області, якого відразу викликали до Петербурга для царських вказівок.²

Генерал Гурко, який отримав орден Святого Олександра Невського і посаду помічника графа Воронцова, запропонував і Мілютіну переведення в

¹ Memoirs of Field Marshal General Count Dmitri Alexeevich Milyutin. Volume 1. Book 3 (Russian Edition) Paperback, London, 2015. pp. 76-92

² Frhrn. v. Freytag-Loringhoven. Das russische Oberkommando in der europäischen Türkei im Kriege 1877-1878. Berlin. 1913. pp. 82-106

Тифліс на вигідну посаду, що підтвердив і граф Воронцов, але Дмитро Олексійович відмовився від майбутнього перепризначення, відмовився від блискучої кар'єри на Кавказі.

Петербурзькі військові друзі дорікали Мілютіну за те, що він віддає перевагу «інвалідній службі» блискучій кар'єрі, але Мілютіну вже ніщо не могло втримати в Ставрополі.

10 лютого 1845 року Мілютін розпрощався зі своїм начальством, з друзями та колегами, передав свою посаду підполковнику Неверовському і наступного дня «виїхав зі Ставрополя хорошою сніговою дорогою». «Але подорож була нелегка, з дитиною, щойно відібраною від грудей, – згадував Мілютін. – Їхали ми у візку найпростішого виробу. Великі труднощі зустрілися щодо харчування дитини; взяті з собою запаси від сильних морозів привозилися на станцію в обледенілому вигляді, а станції були так погано влаштовані, що часто не було можливості нічого дістати на місці, ані навіть погрітися.¹

У проїзді через великі донські степи наздогнала нас страшна завірюха; були дні, що, проїхавши одну тільки станцію, раді були добратися до якогось притулку. Раз ми навіть збилися з дороги від хуртовини, довго кружляли і серед ночі мали зупинитися в якійсь хатинці, на яку випадково наткнулися і де почекали світанку разом з купкою робітників, що там притулилася. Шлях обрали ми цього разу через Ростов (на-Дону), Харків, Курськ, Орел та Тулу; у цих містах зупинялися для відпочинку; у Москві ж провели три дні під гостинним дахом наших друзів – барона та баронеси Торнау. У Петербург прибули лише 12 березня, пробувши у дорозі рівно місяць».²

¹ Walter M. Pinter, *The Russian Army and the Russian Society*, History Department, Cornell University. London, pp. 58-74

² *Transformation in Russian and Soviet Military History*, Edited by Colonel Carl W. Reddel, USAF Department of History United States Air Force Academy, Washington, D.C., 1990. pp. 50-74

Дмитро Олексійович зовсім і не припускав, скільки ділових зустрічей, скільки радісних побачень з друзями, товаришами, колегами треба було йому зробити, скільки разів йому потрібно було розповідати про Кавказ, про сварки з начальством, про їх характери, про побут кавказців і про власний побут у Ставрополі та на лініях атаки військ.

Спочатку Мілютіни розмістилися у тещі, на Володимирській, неподалік батька і братів, що жили в будинку барона Фредрікса. Після радісних зустрічей і обіймів настав час і подумати про сумну долю батька, який увесь час працював для дітей, для їхнього благополуччя, а тут вийшло так, що він опинився без місця і без засобів до існування, жив під опікою сина, Миколи Олексійовича. Адже був ще Володимир, студент Петербурзького університету, гімназист Борис, які теж вимагали уваги та матеріальних турбот.¹

Микола Олексійович у перші ж зустрічі розповів, що робота в департаменті підірвала його здоров'я, йому потрібна була закордонна відпустка та лікування мінеральними водами. Збирався виїхати, як тільки настане потепління. Та й сестра Марія Олексіївна Авдуліна теж мріяла якнайшвидше поїхати лікуватися за кордон, але її чоловік Сергій Олексійович Авдулін, чиновник Міністерства закордонних справ, вів дуже широкий спосіб життя, обертався у вищому світі. Все це несподівано і раптом обвалилося і на голови Дмитра Олексійовича та Наталії Михайлівни. А тут ще потрібно було знайти зручне приміщення для житла.

«Перші дні після приїзду до Петербурга, – згадував Мілютін, – були для мене надзвичайно клопіткі й стомливі: я мав представлятися начальству, робити візити знайомим і рідним (дядькові графу Павлу Дмитровичу Кисельову та тітці Варварі Дмитрівні Полторацькій), шукати час братися за справу зовсім

¹ Michael Epkenhans, Gerhard P. Groß, Nikolaus Katzer: Das Militär und der Aufbruch in die Moderne, 1860 bis 1890. Oldenbourg 2003. pp. 35-48

нове для мене – викладання у Військовій академії. Можу сказати, що голова йшла обертом».¹

Побував у військового міністра князя Чернишова, у генерал-квартирмейстера Берга, які обидва чи не в один голос дорікнули Мілютіну за «втечу» з Кавказу, а директор канцелярії Військового міністерства генерал-ад'ютант Анненков «прямо виголосив вирок», що в конфлікті начальника підлеглого завжди винний підлеглий. Добродушно зустріли візити Мілютіна віце-директор канцелярії барон Вревський, директор академії генерал-ад'ютант Іван Онуфрійович Сухозанет, віце-директор генерал-лейтенант Карл Павлович Ренненкампф, які просять підполковника допомоги щодо воєнної географії. Прочитавши лекції своїх попередників і наголосивши на них багато недоліків, Мілютін почав заново готуватися до лекцій.

Представившись начальству, Мілютін почав шукати житло. Незабаром він знайшов, за його словами, «дуже скромне, якраз за нашою худою кишенею і, зрозуміло, у дальній частині міста». «Крихітний дерев'яний флігель» мав у своєму розпорядженні три кімнати: їдальня, вітальня, кабінет; у мезоніні з двома вікнами, одна на вулицю, інша у двір – спальня та дитяча. За двором – палісадник. Наталя Михайлівна «відшукала прислугу і обзавелася всім необхідним».²

В академії майже нічого не змінилося, професори залишилися на своїх кафедрах. Порядки та дисципліна залишилися такими ж суворими, як і були. На початку квітня 1845 Мілютін прочитав свою першу лекцію про Пруссію.

З викладачів академії Мілютін близько зійшовся з професорами князем Миколою Сергійовичем Голіциним (1809–1892), військовим істориком, який викладав стратегію та військову історію, з геодезистом Олексієм Павловичем

¹ Memoirs of Field Marshal General Count Dmitri Alexeevich Milyutin. Volume 1. Book 3 (Russian Edition) Paperback, London, 2015. pp. 37-53

² Military Reformer Dmitry Milyutin in the Mirror of Russian History. London, 2008. P. 49-71

Болотовим (1803–1853) та старим другом Федором. Мілютін охоче бував у них, знаходячи в їхньому притулку «привітний прийом та приємну серйозну бесіду».¹

Мілютін приступив до виконання нових обов'язків щодо відомства військово-навчальних закладів. І замість спокійного життя на Василівському острові йому довелося все літо пробути «серед табірної метушні, у безперервних клопотах, поблизу Двору і на очах самого імператора...».

У середині липня генерал Ростовцев під час зустрічі запропонував Мілютіну посаду начальника відділення у штабі військово-навчальних закладів. «Така пропозиція була, звичайно, для мене знахідкою, бо я бачив досконалу неможливість залишатися на одному професорському окладі, але постало питання: якою мірою можливо, без шкоди для справи, поєднати обов'язки начальника відділення із заняттями професора? Генерал Ростовцев, якому я висловив певний сумнів щодо цього, заспокоїв мене і взявся особисто залагодити справу з начальником Військової академії...».

Повернувшись з Петергофа до Петербурга, Мілютін отримав від брата Миколи листа, в якому він описував подорож Європою: були в Берліні, Лейпцигу, Франкфурті-на-Майні, Кельні, Брюсселі, Парижі, об'їхали всю Іспанію, приїхали до Італії... «До тебе, мій любий Дмитре, часто летять мої думки, – писав він 3 (15) вересня 1845 року. - Твій домашній побут видається мені маленьким куточком щастя і радості, і ці думки насолоджують мене. Як часто хотілося б мені опинитися між вами, поділитися своїми враженнями, можливо, зміцнитися в любові та надії, – і знову повернутися до кочового життя, яке ніколи мені не набридає».²

¹ Michael Epkenhans, Gerhard P. Groß, Nikolaus Katzer: Das Militär und der Aufbruch in die Moderne, 1860 bis 1890. Oldenbourg 2003. pp. 72-75

² Gerald Morgan: Anglo-Russian Rivalry in Central Asia: 1810-1895. Routledge Taylor & Francis Group, New Wales, 1981. pp. 80-98

Авдулін, який збирався виїхати до своєї дружини, так і не виїхав. І Микола Олексійович, повернувшись до Петербурга, залишив свою сестру під опікою зовсім у чужій сім'ї.

У листопаді прийшло з Палермо найвище твердження про призначення Дмитра Олексійовича Мілютіна начальником Третього відділення військово-навчальних закладів за сумісництвом з посадою професора Військової академії.

Це цілком задовольняло матеріальне становище в сім'ї, за обидві посади професор Мілютін отримував 2700 рублів, і він уже «вважав себе забезпеченим у засобах життя».¹

У вільні хвилини від підготовки лекцій і від роботи в академії Мілютін жадібно гортав сторінки журналів, що виходили в цей час, особливо журнал «Вітчизняні записки», де лише кілька років тому було опубліковано його нарис «Суворов як полководець». Скільки тут виявилось новин для нього, ніби цілий світ звалився на нього.

Навчальні лекції продовжувалися успішно. У процесі викладу матеріалу Мілютін вносив суттєві доповнення до курсу військової географії, яка до нього викладалася в такому потворному вигляді, в якому викладати цю дисципліну немислимо. Це лише одна сторона інформації про державу, що воює. Потрібно осягнути весь комплекс знань про воюючу сторону. Він наполягав на вивченні матеріальних засобів воюючої держави.

Це:

- 1) територія, народонаселення, державний устрій та фінанси;
- 2) влаштування збройних сил та військових його установ;

¹ Brüggemann, Karsten: „Krieg, Militär“, in: Bohn, Thomas M.; Neutatz, Dietmar (Hrsg.): „Studienhandbuch Östliches Europa. Band 2. Geschichte des Russischen Reiches und der Sowjetunion“, Köln 2002. pp. 76-83

3) умови війни оборонної та наступальної. «У такому сенсі воно буде вже не воєнною географією, а спеціальним відділом статистики, якому може бути присвоєно найменування «військової статистики», – писав Мілютін.

Так, вже з перших кроків свого професорства Д.А. Мілютін виявив себе як новатор навчального процесу.

В 1848р. Дмитро Мілютін був повний своїми професорськими планами. Щось змінювалося у світі, у лекціях також ці зміни мають бути враховані. «Треба згадати, що 1848 рік був епохою бурхливих політичних переворотів у Західній Європі, – писав Мілютін. – З самого початку року відбулися такі зміни в деяких державах, що вся моя робота з військової статистики могла вимагати капітальної ситуації»¹.

«Бурхливі політичні перевороти» почалися ще в 30-х роках. А все почалося з революції в Брюсселі, в Бельгії, коли звалилося королівство Нідерландів, одна з ланок віденської територіальної системи, почалася руйнація Священного союзу, укладеного після падіння Наполеона, що так міцно тримав європейську цілісність. Все, здавалося, зміцнилося - Меттерніх непорушно стояв на чолі Австрійської імперії, але навіть такий далекоглядний політик не міг передбачити, як події завзято рухалися без нього. Торішнього серпня 1830 року почалося повстання у Брюсселі, що охопило всю Бельгію. Бельгійці обрали конгрес, встановили конституційну монархію, виключаючи лише Оранську династію ненависних монархів. «Вся влада походить від народу» – і цей принцип народного всевладдя охопив народні рухи Греції, Італії, Румунії, Іспанії, Португалії.²

А 1848 року народні повстання спалахували чи не в кожній європейській країні: спочатку в січні в Італії, потім у Франції, Австрії – всі повсталі вимагали

¹ Мілютін Д.О., Критичне дослідження значення військової географії та військової статистики: Військова друкарня, К.: 1846. с. 70-74

² Benecke, Werner: „Militär, Reform und Gesellschaft im Zarenreich. Die Wehrpflicht in Russland 1874-1914“, Paderborn 2006. pp. 63-75

конституційного державного устрою, відставка Гізо та Меттерниха була запізнілою, у Франції палата депутатів скасувала монархію, уряд, оголосила Францію республікою, в Австрії імператор заявив про те, що найближчим часом відбудеться засідання представницьких зборів для вироблення конституції, Австрія незабаром стала конституційною монархією з двома палатами парламенту.

Але Дмитра Мілютіна найбільше цікавили події у Пруссії. У цей час Дмитро Олексійович закінчував роботу над підготовкою до друку другого тому твору «Перші досліди військової статистики», присвяченого Пруссії. Якщо раніше ця книга призначалася лише як предмет спеціальний, цікавий лише для небагатьох, то тепер цей твір набував «живого інтересу для кожного, хто стежить за сучасними подіями», – писав у передмові автор.¹

Наприкінці літа 1853 року Дмитро Олексійович Мілютін несподівано отримав наказ від керуючого Військовим міністерством терміново з'явитися в Петербург і ознайомитися з документами, що стосуються листування по східному питанню, і доповідати особисто результати військовому міністру князю Василю Андрійовичу Долгорукову, недавно призначеному, - здобувши домашню освіту, у сімнадцять років він юнкер лейб-гвардії кінного полку, потім корнет, потрапив на очі імператору Миколі, був узятий ад'ютантом, призначений ад'ютантом до спадкоємця престолу, а через три роки несподівано для всіх став начальником штабу резерву імперської кавалерії, в 1848 став товаришем військового міністра, в 1852 році – міністром. Небувала кар'єра, навіть враховуючи його князівську гідність і близькість до імператорського двору.²

Так сколихнулася обстановка у світі, особливо після такого невдалого відвідування князя Меншикова турецького султана та переговорів з його

¹ Memoirs of Field Marshal General Count Dmitri Alexeevich Milyutin. Volume 1. Book 3 (Russian Edition) Paperback, London, 2015. pp. 288-311

² Carl Van Dyke, Russian Imperial Military Doctrine and Education, 1832-1914, New York, 1990. pp. 227-244

міністрами, які менш ніж провальними ніяк не можна назвати. А імператор Микола, виявляється, тільки на це й очікував, він давно мріяв погіршити відносини з Туреччиною, щоб увійти в протоки, взяти Стамбул і Константинополь і запанувати на Чорному морі. Назрівала Кримська війна.

У Петербурзі Мілютін був просто завалений документами, раз у раз надходили записки від імператора; то він пропонував сміливі рейди морського флоту з висадкою десанту на береги Босфору і захоплення Константинополя, але відразу надходила записка від князя Меншикова про неможливість такої експедиції, тоді імператор пропонував висадити десант у Варні чи Бургасі, то ще якісь серйозні пропозиції. Незабаром імператор зрозумів, що потрібні серйозні обговорення з військовими фахівцями, хоча сам він контролював усе, від великих рішень до дрібниць. Мілютіну часто доводилося читати послання імператора до фельдмаршала Паскевича до Варшави, при цьому записки рясніли найдокладнішими вказівками, куди і яку частину відправити для виконання того чи іншого завдання, особливо докладно імператор описував про постачання та забезпечення цих частин. Листи Паскевича теж приходили до Військового міністерства, потрапляли до рук Мілютіна, тож незабаром він глибоко проник у політичну ситуацію, зрозумів, які грізні сили об'єднуються проти імперії, що залишилася без союзників.¹

Мілютін, працюючи з документами, визначив безліч складнощів, які чекали на імперські війська і в Європі, і на Кавказі. Микола I направив одну з європейських дивізій на зміцнення Чорноморської берегової лінії на дуже короткий термін. А князь Воронцов дивувався, чому так мало приділяється цій дивізії перебувати на цьому узбережжі. Навпаки, князь Меншиков доводив імператору, що треба було вчинити. А князь Горчаков, якому ця дивізія підкорялася, висловив свою думку, що розходилася з думкою Воронцова та Меншикова. А Мілютіну, який усе це зіставляв та аналізував, думалося зовсім

¹ Carl Van Dyke, *Russian Imperial Military Doctrine and Education, 1832-1914*, New York, 1990. pp. 178

інакше: навіщо Микола I так швидко приймає різні рішення, які в ході подій необхідно одразу скасовувати.¹

Незабаром, побачивши, що Порта під тиском імперії не скасувала своїх приготувань до війни, імператор розпорядився відправити 13-ту дивізію до Сухума, а звідти – до турецького кордону.

Рідко в ці напружені дні вдавалося Дмитру Олексійовичу, заваленому найгострішими документами та листуванням з провідними воєначальниками, вибратися на узбережжя Фінської затоки і побачитися зі своєю родиною. Тільки, здається, приїхав, побачив дружину та дітей, ні про що серйозне не встиг поговорити, а треба вже знову до Петербурга і вникати у найгостріші проблеми європейського конфлікту.

Так швидко змінювалися події, а особливо рішення імператора про ці події, що Мілютіну здавалося, що, мабуть, мають рацію ті, хто говорив про здоров'я імператора, який кілька років поспіль їздив на мінеральні води та лікувався від якихось болячок.²

Мілютін не знав подробиць хвороби імператора, але чутки долинали і до нього, а отримані імператорські записки, написані олівцем, поспіхом, надто докладно і дрібним, нерозбірливим почерком на аркушах великого формату, теж викликали у Мілютіна повсякчасні запитання.³ Мілютін, спостерігаючи здалеку за імператором, критично ставився до його діяльності, до його характеру, до його вчинків.

1 жовтня Туреччина оголосила Росії війну, біля кордонів накопичувалися турецькі полки, почалися сутички, які часом переходять у серйозні битви.

¹ Теплицький В.П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні. - К., 1999. с. 47-68

² Sönnichsen, Sönke, Die Militärreformen des Dmitrij Alekseevic Miljutin: Darstellung und Erfolgsbewertung anhand des Türkisch-Russischen Krieges von 1877/78. London, pp. 104-122

³ Шармар О. Військові поселення в Україні (1817–1857 pp.): історико-правовий аспект // Воєнна історія. К.: 2003. № 2. с. 9-18

Мілютін займався у військового міністра якраз військово-політичними новинами, складав розклад військ, редагував зведення з подій війни, а коли виконував поточну роботу, сідав за «Короткий огляд ходу воєнних дій у колишні часи», простежуючи історію війн з Туреччиною з 1769 по 1821 рр. рік.

Весною 1854 року імператорська сім'я переїхала до Царського Села, військовий міністр, а разом з ним і Мілютін теж отримали робоче місце в «кавалерських флігелях». Разом із дружиною Дмитро Олексійович підшукали собі квартиру для сім'ї, і з переїздом до Петергофа для Мілютіна почалося нове життя: щоранку він був для доповіді військовому міністрові перед його побаченням з імператором. Князь навіть у цей тривожний час не зраджував свого звичаю бувати на всіх прийомах у імператриці, у великих княгинь, часто бував у Марії Миколаївни до пізньої ночі, приїжджав до свого міністерства, давав доручення. Мілютін мав зібрати довідки та інші документи для завтрашньої доповіді.¹

11 квітня 1854р., на Великдень, полковник Мілютін отримав чин генерал-майора, але продовжував виконувати ті самі доручення військового міністра, як і раніше².

Беручи близьку участь у придворному житті, користуючись чутками та слухаючи всілякі інтриги та плітки, Мілютін засумував, часто згадуючи свої професорські вісім років, коли був відданий самому собі та всьому, що захоплювало його, – письменству, вивченню великого суворовського досвіду, збиранню документів про Кавказьку війну.³

¹ Benecke, Werner: Die Allgemeine Wehrpflicht in Russland: Zwischen militärischem Anspruch und zivilen Interessen, Journal of Modern European History, Berlin, 2007. pp. 207-212

² Memoirs of Field Marshal General Count Dmitri Alexeevich Milyutin. Volume 1. Book 3 (Russian Edition) Paperback, London, 2015. pp. 189-104

³ Katzer, Nikolaus: Russische Regierung und Militär. In: Das Militär und der Aufbruch in die Moderne, 1860 bis 1890: Armeen, Marinen und der Wandel von Politik, Gesellschaft und Wirtschaft in Europa, den USA sowie Japan. München 2003. pp. 75-82

30 серпня 1860 року прийшов високий наказ звільнити начальника головного штабу Кавказької армії Дмитра Олексійовича Мілютіна і призначити його товаришем військового міністра. Справ було дуже багато - тільки за місяць Мілютін здав усі свої справи, сім'я збрала всі свої речі, і численна сім'я Мілтіних вирушила до Петербурга.

Приголомшлива поразка Російської імперії у Кримській війні змусила царське самодержавство скасувати кріпацтво та розпочати низку реформ, що започаткували процес її модернізації. Одна з таких важливих реформ була пов'язана з військовою сферою. 15 січня 1862 року Дмитро Олексійович Мілютін вручив всепідданішу доповідь імператору Олександрові II від Військового міністерства з грифом «Секретно», в якому було викладено програму першочергових завдань з удосконалення всієї військової системи: про чисельність, про штати та управління, про військове, про комісаріатське та продовольче, про військово-лікарське, про артилерійське та інженерне забезпечення, про іррегулярні війська.¹

Все, про що думав Мілютін останніми роками, увійшло до цієї доповіді. Звісно, у роботі над доповіддю брали участь чи не всі співробітники міністерства, насамперед найближчі помічники Мілютіна – дійсний статський радник Федір Герасимович Устрялов та полковник Віктор Михайлович Анічков, професор Миколаївської академії Генерального штабу та чиновник для доручень Військового міністра. «Протягом усієї моєї служби зустрічав я мало таких майстерних редакторів, – згадував Мілютін, – він схоплював чужу думку на льоту, умів одразу застосувати до стилю і манери начальника. Полковник Анічков набагато полегшив мені виконання, в короткий час, такої великої роботи, як було складання спільної програми перетворень і поліпшень у всіх частинах військового відомства. Робота ця була виконана менш ніж у два

¹ Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні / Дмитро Чижевський, Чижевський Д. Філософські твори: У 4 т. – Т. 1 / під заг. ред. В. Лісового. – К.: Смолоскип, 2005. с. 315-328

місяці, і хоча не встигла до Нового року, як я бажав, проте була піднесена мною Государю 15 січня 1862».¹

Дмитро Мілютін, терпляче займаючись своїми повсякденними справами з Військового міністерства, уважно стежив за подіями в царстві Польському, де набирала піднесення національно-визвольний рух. Він уважно читав газети, повідомлення з Варшави, надходила найчастіше інформація, що урядові розпорядження не виконувались поляками, тривали святкування національних свят, з патріотичними піснями, явно конфліктуючи з управлінням намісника та маркіза Велепольського. Потім це нервово бродіння почалося і в Північно-Західному та Південно-Західному краях, у Литві, Білорусії, Поділлі та на Волині. Поляки вимагали у своїх зверненнях повної самостійності Польщі, як у колишні часи. Скрізь створювалися центри, які керували підготовкою повстання у царстві Польському. Надії на влаштування свого сина Миколи Мілютіна на гідну роботу в Польській державі танули з кожним днем. Це засмучувало Дмитра Олексійовича, але кожний рух Олександра II про Польщу привертав увагу.²

На початку січня 1863 року у Варшаві до рекрутів мали піти ті, хто найбільше брав участь у заворушеннях, але, попереджені чиновниками з управління, вони зникли в лісах, утворивши повстанські загони. Так само сталося і в інших містах. З цього почалося повне повстання поляків проти царського засилля.

Повстання довго готувалося, у Парижі та Лондоні перебували його керівники і вели активну роботу з підготовки повстання, пов'язані з Герценом і

¹ Куделко С.М. Енциклопедія Сучасної України, Мілютін Дмитро Олексійович, Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін.; НАН України, НТШ. К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2019. [Електронний ресурс]: <https://esu.com.ua/article-67675>

² Цубенко В.Л. Військові поселення кавалерії на території України. 1817–1867 рр. (формування, соціально-економічний розвиток, побут): Автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Одес. нац. ун-т ім. І.І. Мечникова. - Одеса, 2010. - 30 с.

Огаревим, з італійськими революціонерами, з усіма, хто протестував проти царського колоніального гніту у Польщі. Ось вибух і стався.

Але не дивлячись на всі зусилля національного руху, російська імперія надто жорстоко придушила ці повстання, більшість поляків було страчено, а деяких з них насильно депортували на трудові роботи до Сибіру.

Новий, 1863 рік для Дмитра розпочався як завжди: урочисті прийоми, бали, паради. Дмитро Олексійович брав участь чи не у всіх новорічних урочистостях, хотілося йому чи ні, але посада зобов'язувала його брати участь у всіх цих святах. Але з Польщі все частіше й частіше почали надходити тривожні повідомлення. Величезний обсяг документів, що надходили до Військового міністерства – укази, накази, рескрипти, місячні стройові рапорти, доповідні листи численних підлеглих, листи рідних та друзів – всі ці документальні свідчення представляли Східну Європу та світ у всьому різноманітті та протиріччях.¹

Граф Мілютін отримав майже усі ордени імперії Габсбургів, Гогенцольнерів, Романових, інших держав, аж до діамантових знаків ордена Святого Андрія Первозванного, 1898 року із запізненням на двадцять років був підвищений у генерал-фельдмаршали.

Нагороди:

- 1857 - Орден Святої Анни 1ст., Орден Лева і Сонця 1ст. (Персія)
- 1875 - Орден Серафімов (Швеція)
- 1864 – Алмазний знак до Ордену Святого Олександра Невського.
- 1860 – Орден Білого Орла.
- 1851 – Орден Святого Володимира 3ст.
- 1879 - Транс-Дунайський Хрест (Румунія), Орден Чорного Орла (Пруссія)

¹ Memoirs of Field Marshal General Count Dmitri Alexeevich Milyutin. Volume 1. Book 1 (Russian Edition) Paperback, London, 2015. pp. 368-381

- 1839 – Орден Святого Станіслава 3ст, Орден Святого Володимира 4 ст. з мечами та бантом.
- 1869 - Орден Князя Данила 1ст. (Чорногорія)
- 1856 – Орден Святого Станіслава 1ст.
- 1872 - Великий Хрест Ордену Леопольда (Австро-Угорщина), Великий Хрест Ордену Червоного Орла (Пруссія).
- 1881 - Портрет імператора Олександра II і цесаревича Олександра, усипаний діамантами.
- 1868 – Орден Святого Володимира 1ст. з мечами.
- 1876 - Великий хрест Ордену вендської корони (Мекленбург-Шверін)
- 1874 – Орден Святого Андрія Первозванного. Орден Святого Стефана (Австро-Угорщина).
- 1858 – Нагорода XX років бездоганну службу.
- 1877 – Орден Святого Георгія 2ст. Нагорода XL років бездоганну службу. Призначений шефом 121-го Пензенського піхотного полку. Орден Слона (Данія), Орден Почесного Легіону (Франція), Орден Така (Сербія)
- 1849 – Імператорська корона до ордена Святої Анни 2ст.
- 1846 – Орден Святої Анни 2 ст.
- 1862 – Орден Святого Олександра Невського. Орден Червоного Орла 1ст. (Пруссія)
- 1859 – Орден Святого Володимира 2 ст.
- 1883 – Діамантовий знак до Ордену Святого Андрія Первозванного.
- 1878 - Орден Зірки Румунії (Румунія), Орден Pour Le Merite (Пруссія)
- 1853 - Діамантове кільце з вензелем Найвищого імені та Нагороди XV років бездоганну службу. Орден сталевої корони 2 ст. (Австро-Угорщина), Орден Червоного Орла (Пруссія).

Отже, наведений у розділі матеріал, дозволяє зробити висновок, що формування особистості Д.Мілютіна відбувалося у відносно сприятливих життєвих умовах. На процес формування особистості впливала сімейна обстановка, родинні зв'язки, освітнє середовище, культурне середовище кіл найвищого дворянства країни, де він постійно «обертася» та зарубіжні

подорожі цього героя. В просуванні його кар'єрного росту сприяв дядько Дмитра по материнській лінії, граф Павло Кисельов, міністр державного майна. Не дивлячись на те, що Мілютін і так тягнувся до нових знань і багато працював, все ж таки покровительство його дядька зробило вагомий внесок в становлення його особистості. Всі ці чинники, хоча і різною мірою вплинули на особистість Д.Мілютина.

РОЗДІЛ 2. ВІЙСЬКОВІ РЕФОРМИ Д. МІЛЮТІНА

Поразка імперії Романових в Кримській війні 1853–1856 рр., що продемонструвала світові її політичну, економічну та військову слабкість, стала наслідком кризи всієї існуючої суспільно-політичної системи кріпосницької держави і стала своєрідним потужним поштовхом до здійснення в країні низки перетворень, у тому числі й у галузі військового будівництва. Почалося скорочення сухопутних військ (табл. 3.1.).¹

Міжнародний престиж імперії було підірвано, а після укладання Паризького мирного договору вона не лише перестала грати домінуючу роль у європейських справах, а й виявилася фактично у повній політичній ізоляції.

Таблиця 3.1. Скорочення сухопутних військ до реформи Д.Мілютіна

Роки	Звільнено від служби	Звільнено у відпустку	Всього
1856	68 912	421 123	490 035
1857	22 002	66 533	88 535
1858	16 630	39 506	56 136
1859	31 276	18 020	49 296
1860	36 495	23 962	60 457
1861	25 936	8149	34 085
Всього	201 251	577 293	778 544

Заборона Російській імперії мати військовий флот і бази на Чорному морі робила практично беззахисними її південні рубежі на тлі розширення експансії західноєвропейських держав, і в першу чергу Великобританії, на Близькому та Середньому Сході. Чималу тривогу імперії викликала також Прусія, що прагнула в той період до створення біля її західних кордонів потужної мілітаристської держави - Німецької імперії.

¹ Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. Чижевський Д. Філософські твори: У 4 т., Т. 1 під заг. ред. В. Лісового. – К.: Смолоскип, 2005. с. 158

Все це, а також тенденція до створення відносно стійких військових коаліцій, що чітко намітилася вже до цього часу в Європі, з неминучістю вело до наростання загрози виникнення нової війни, а разом з тим, що закономірно, і до подальшого зростання чисельності армій, збільшення озброєнь найбільших європейських країн, всілякому розвитку ними військової техніки, вимагало від імперського уряду негайного зміцнення збройних сил, організація і боєздатність яких виявили під час Кримської війни свою, м'яко кажучи, неспроможність.¹

Ця війна безжально оголила всі пороки, що склалася у час царювання Миколи I у військовій системі, і у облаштуванні її збройних сил. Виявилася явна невідповідність існуючої ще з петровських часів рекрутської системи їх комплектування з необхідністю мати у разі війни масову армію, що зумовлювалося відсутністю в країні достатньої кількості навчених у військовому відношенні резервів. Застарілими виявилися організаційна структура армії, система управління нею та, особливо, ручне стрілецьке та артилерійське озброєння, яке далеко не відповідало рівню військово-технічного прогресу не тільки у Європі, а й у самій імперії. Що ж до флоту, він складався переважно із застарілих вітрильних кораблів.²

Військові дії виявили відсталість тактики військ, яку вони застосовували на полях битв, від вимог часу, їх низьку бойову підготовку, що, своєю чергою, свідчило про рутину, що панувала в офіційних поглядах, і непридатність всієї системи навчання частин і з'єднань. Солдата, за словами Є.В. Тарле, «вчили зовсім непотрібним і безглуздим прийомам і готували до парадів і оглядів, а не до війни. Крім того, армію систематично обкрадали, і ця обставина стояла в найтіснішому зв'язку із загальним для всіх відомств нечуванним розгулом хижацтва, який поступово набував зовсім казкових розмірів». І, нарешті, одним

¹ Шевченко В.М. Землеволодіння і землекористування селян Чернігівської губернії у другій половині XIX - на початку XX ст. // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. Чернігів, 1993. Вип. 2. с. 3-10

² Н. Langlois. Enseignements de deux guerres recentes. — Paris. I изд. 1904. pp. 61-83

із найслабших місць імперської армії, що губив її, як показав досвід війни, був низький професіоналізм, невідповідність значної частини командного складу, особливо вищого. І в цьому немає нічого дивного, оскільки за свідченням того ж академіка Тарле наука в армії, навіть суто військова, була майже офіційно оголошена предметом рішуче «надкомплектним», непотрібним. Заснована у Петербурзі 1832 р. з ініціативи генерала А.А. Жоміні Імператорська військова академія вела до кінця царювання Миколи I воістину жалюгідне існування.¹

В цілому хід і результат війни наочно показали, що за пишним фасадом і величезним військовим престижем імперії нічого по суті не стояло, вона виявилася значно слабшою, ніж тоді уявлялося навіть недоброчливим поглядам суперників і ворогів. Зрозуміло, такий стан збройних сил не задовольняв царське самодержавство, якому потрібна була сильна армія, здатна забезпечувати успішне проведення самостійної зовнішньої політики країни, і надійне придушення наростаючого революційного руху.²

Необхідно відзначити, що існуюча військова система і в період Кримської війни, і перші повоєнні роки піддавалася досить суворій критиці, причому як з боку військових і деяких державних діячів, так і громадськості. Форма критики була різною: від подання доповідних записок на «найвище ім'я» з аналізом стану справ в армії та пропозиціями щодо їх поліпшення до публікацій, часом принизливого для збройних сил та їх керівників характеру, у відкритому друці. В результаті уряд змушений був вживати певних заходів щодо усунення виявлених у військовому відомстві недоліків, проте всі вони, як правило,

¹ Patrick, Scott A., The administrative and social reforms of Russia's military, 1861-1874: Dmitrii Miliutin against the ensconded power elite, a thesis presented to the Department of History and the Graduate School of the University of Oregon in partial fulfillment of the requirements for the degree of Master of Arts September. London, 2010. pp. 73-79

² Щербина П.Ф. Селянська реформа 1861 р. у Подільській губернії. (До питання про відрізки) // З історії соціально-економічного розвитку та класової боротьби на Україні (XVI - початок XX ст.) К., 1990. с. 206

відрізнялися нерішучістю, мали обмежений, паліативний характер і не могли відчутно вплинути на давно назріле зміцнення збройних сил в цілому.¹

Становище посилювалося ще й тим, що різноманітні кардинальні «нововведення» в галузі військового перебудови не знаходили належного розуміння та підтримки з боку офіційних військових кіл, і насамперед військових міністрів- генерала від кавалерії та генерал-ад'ютанта князя В.А.Долгорукова, та генерала від артилерії Н.О. Сухозанета - прихильників збереження в армії старих «миколаївських» порядків.

Стояло завдання - розробити план реорганізації всіх елементів сухопутної армії та системи управління нею та втілити його в життя.

У листопаді 1861 р. на посаду військового міністра був призначений Мілютін Дмитро Олексійович - високоосвічений генерал, людина з великими адміністративними здібностями, ліберал за переконаннями, послідовний противник військових порядків, що існували в країні, і активний прихильник таких перетворень в армії, об'єктивний сенс яких сприяв би пристосуванню до нових історичних умов. У своєму відомому щоденнику він, зокрема, писав: «Говорячи абсолютно відверто, і я, як більшість сучасного молодого покоління, не співчував тодішньому режиму, в основі якого лежали адміністративне свавілля, поліцейський гніт, суворий формалізм... Навіть у справі військовій, якою імператор займався з таким пристрасним захопленням, ... ганялися за істотним благоустроєм війська, не за пристосуванням його до бойового призначення, а за зовнішньою тільки стрункістю, за блискучим виглядом на парадах, педантичним дотриманням незліченних дріб'язкових формальностей, що притупляють людський розум і вбивають істинний».²

Д.О. Мілютін зробив великий внесок у зміцнення військово-сухопутних сил і бойової могутності імперії. Проведена під його керівництвом у 1860–1870-

¹ Завадський Н.П. Володимирський Київський кадетський корпус 1851–1901. Коротка історична записка. - К.: Тип-я Р.К. Лубковського, 1991. с. 22

² Alfred J. Rieber, ed., *The Politics of Autocracy. Letters of Alexander II to Prince A. I. Bariatinskii 1857-1864* (Paris and The Hague, 1966). pp. 35-41

х роках військова реформа, що увійшла в історію під назвою мілютинської, стала найбільшим після реформ Петра I перетворенням усієї військової системи країни.

Призначаючи Д.А. Мілютін на посаду військового міністра, Олександр II поставив перед ним завдання розробити план реорганізації всіх елементів як власне сухопутної армії, так і системи управління нею і втілити його в життя. При цьому метою військової реформи було: перетворити армію на масову з великим навченим резервом на випадок війни, оснащену сучасними засобами збройної боротьби силу, зробивши її надійною опорою та захистом держави¹.

Головна складність при вирішенні цього завдання впливала з необхідності керуватися з одного боку прагненням підвищити боєздатність армії, а з іншого - максимально скоротити військові витрати держави. Вирішити цю суперечність було можливо лише за умови створення такої військової системи, яка дозволяла б утримувати у мирний час відносно невелику, але добре технічно оснащену армію і водночас мати наготові (у запасі та резерві) навчені та забезпечені всім необхідним сили для різкого збільшення її чисельності у разі війни.

15 січня 1862 р. Д. Мілютін представив Олександрові II свою знамениту «Всеподданну доповідь», яка імператором була схвалена і послужила основою для всіх майбутніх перетворень з військового відомства, з'явившись, по суті, загальною програмою військової реформи 1860-1870 рр.²

Корінні перетворення, намічені програмою, торкалися практично всіх сторін життя та діяльності сухопутних збройних сил: їх чисельність, організаційну структуру, комплектування та порядок проходження служби, центральне, місцеве, стройове та польове управління, озброєння, матеріальне забезпечення, підготовку офіцерського корпусу, навчання та виховання військ,

¹ "Одеський вісник". Одеса, 1827-1893. - Газета політична та літературна (1863-1879); газета політична, економічна та літературна (1880-1887 до № 339). - 1 січ.-31 Грудня. (№ 1-104). с. 11, 22

² Menning, Bruce W. Bayonets before Bullets: The Imperial Russian Army, 1861 - 1914. Bloomington: Indiana University Press, 1992. pp. 49-66

військово-судову, санітарну частини та ін. При цьому всі заходи пов'язувалися між собою, а їх всебічне опрацювання та реалізація передбачали багаторічну, поетапну і, що важливу, поступову та обачну, у міру зростання економічних можливостей діяльність Військового міністерства. Діяльність ця, при безлічі поставлених для вирішення проблем, зажадала ґрунтового перегляду загального військового законодавства, у чому взяли участь усі департаменти та управління Військового міністерства, інших відомств від імені своїх представників.

Для детальної розробки перетворень у міністерстві було створено спеціальний орган – «Особлива нарада» під головуванням військового міністра, яка збиралася майже щодня. Обговорення окремих, найважливіших питань реформування здійснювалося у створюваних у разі потреби спеціальних комісіях, до складу яких включалися генерали, офіцери і чиновники, «спеціально знайомі зі справою».¹

Підготовлені під час роботи комісій та «Особливої наради» матеріали розсилалися на розгляд військовим начальникам, іншим компетентним особам та установам. Остаточне опрацювання всіх нових проектів, штатів, інструкцій тощо, здійснювалася Військово-кодифікаційною комісією, перетвореною 1867 р. на Головний військово-кодифікаційний комітет.

Окремі документи, що стосувалися військової реформи, публікувалися у військовому періодичному друку того часу та активно обговорювалися на сторінках усієї преси.²

Одним із першочергових завдань було перебудова системи військового управління з метою усунення її основного недоліку - надмірної централізації. Найважливішими заходами у цій галузі стали: створення місцевих органів як

¹ Пиц В. Нарис географії і історії старого, середнього та нового світу: для шкіл низших гімназійних; пер. В. Ильницькій. – Львов: Печ. Ставропиг. Ин-та, 1867. с. 96

² Мілютін Д.О., Критичне дослідження значення військової географії та військової статистики. Військова друкарня, К.: 1846. pp. 116-128

військово-окружних управлінь (1864 р. територія була поділена на 10 військових округів, а 1867 р. їх кількість зросла до 15); реорганізація центральних військово-управлінських органів, і насамперед Військового міністерства; спрощення діловодства.

Процес реорганізації Військового міністерства тривав з 1862 по 1868 р., причому найбільш значущі його перетворення здійснювалися у повній залежності від результатів проведення військово-окружної реформи, з урахуванням як позитивного, так і негативного досвіду практичного впровадження та застосування нової системи місцевого військового управління на території імперії (повне введення у дію цієї системи було заплановано на початок 1866 р.).¹

1 січня 1869 р. було видано найвище затверджене Положення про Військове міністерство, що визначило його нову структуру, а також права та обов'язки, як загалом міністерства, так і його організаційно-штатних підрозділів. Відповідно до нього Військове міністерство стало складатися не з департаментів, а з семи головних управлінь та ряду інших військово-управлінських структур, як імператорська головна квартира, військова рада, головний військовий суд, канцелярія і т.д.

Права військового міністра були значно розширені, скорочено штат офіцерів та чиновників, а також бюрократичне листування. У віданні Військового міністерства залишилися визначення загального напрямку та головний контроль дій усіх адміністративних органів, що належать нижче, а військово-окружних управлінь - вся виконавча частина.²

У загальному руслі перетворень у військовому відомстві зазнав 1860-х років реорганізацію допоміжний орган центрального військового управління та вищого командування - Генеральний штаб. У 1863 р. департамент Генерального штабу було перетворено на Головне управління Генерального штабу, яке

¹ Волковинський В.М. Військові реформи 1860–1870-х рр. Енциклопедія історії України: Т. 1; 2003. с. 59-67

² Шармар О. Військові поселення в Україні (1817–1857 рр.): історико-правовий аспект // Воєнна історія. Одеса, 2003. - № 2. С.9-18

наприкінці 1865 р. зливається з Інспекторським департаментом в одну установу під назвою Головний штаб (у складі Військового міністерства). На цей штаб відповідно до Положення про Військове міністерство (1869 р.) було покладено вирішення всіх питань, пов'язаних з керівництвом військово-сухопутними силами імперії у мирний час, підготовкою їх до війни.

Зміни були внесені і до стройового, а також до польового управління. У мирний час скасовано поділ сухопутних військ на армії та корпуси, і вищою організаційно-тактичною одиницею в піхоті та кавалерії стала дивізія, в артилерії та інженерних військах – бригада, зроблено суттєвий перегляд їхніх штатів, запроваджено нові.¹

У 1868 р. було видано нове положення про польове управління військ у воєнний час, що усунуло багато недоліків, що містилися в колишньому Статуті для управління арміями під час війни, одну чи кілька армій на чолі з головнокомандувачами. Нове положення уточнювало функції головному, звільняло його від другорядних адміністративних обов'язків, надавало головнокомандувачу право вести військові дії на власний розсуд, відповідаючи лише затвердженим загальним планом, спрощував структуру польового управління армії, розширював його функції і т.д.

У 1867 р. була проведена реформа у військово-правовій сфері, що знайшла відображення у нововведеному Дисциплінарному статуті, Статуті внутрішньої служби. Статути проголошували охорону честі та гідності солдата. Основи військово-судової справи викладалися у Військово-судовому статуті та «військового статуті про покарання», які запроваджували буржуазні принципи військового судоустрою та судочинства. Скасовувалися тілесні покарання.²

З середини 1860-х років здійснювалося реформування військово-навчальних закладів з метою як поліпшення якості підготовки офіцерських

¹ Щербина П.Ф. Селянська реформа 1861 р. у Подільській губернії. (До питання про відрізки) // З історії соціально-економічного розвитку та класової боротьби на Україні (XVI - початок XX ст.). К., 1990. с. 408-415

² Clausewitz, Carl von. Principles of War. Translated by Hans W. Gatzke. Harrisburg, PA: Military Service Publishing Company, London, 1942. pp. 114-125

кадрів, так і збільшення їхньої кількості. У ході перетворень кадетські корпуси перетворювалися на військові гімназії, розширювалася мережа військових училищ з дво - чи трирічним терміном навчання. Для підготовки офіцерів з осіб, які не мали середньої освіти, з 1864 стали створюватися юнкерські училища. У військових академіях велику увагу почали приділяти практичній та фізичній підготовці військових спеціалістів.¹

Таблиця 3.2. Практична та фізична підготовка військових спеціалістів²

Предмет	Рік навчання							Всього
	I	II	III	IV	V	VI	VII	
Польова підготовка	2	2	2	2	2	2	2	14
Гімнастика	2	2	2	2	2	2	2	14
Фізичні вправи	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	10,5
Фехтування						0,2	0,2	0,4
Танці	1	1	1	1	1	1	1	7
Всього	4,5	4,5	4,5	4,5	4,5	4,7	4,7	46,5

Основне завдання нового практичного компонента розкладу полягало в тому, щоб навчити кадетів виглядати і вести себе по-військовому. Наприклад, у молодших класах (з 1-го по 5-й) польова підготовка зводилася до навчання маршування ротним строєм на плац-параді в порядок підготовки до дня, коли цар дасть огляд кадетам. У старших класах (6-й та 7-й) насамперед кадетів навчали стрільбі з гвинтівок та особистої зброї та догляду за ним. Потім на початку літа кадети брали участь у щорічних польових навчаннях та

¹ Цубенко В.Л. Військові поселення кавалерії на території України. 1817–1867 рр. (формування, соціально-економічний розвиток, побут): Автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Одес. нац. ун-т ім. І.І. Мечникова. - Одеса, 2010. с. 30

² Волковинський В.М. Військові реформи 1860–1870-х рр. Енциклопедія історії України: Т. 1; К.: 2003. с. 128

маневрах регулярної армії. За цей час учні мали можливість ознайомитися з місцевими польовими навчаннями, а іноді навіть брали участь у них на другорядних ролях, наприклад, як ординарці при полкових штабах. Також вживалися заходи для того, щоб учні могли підвищувати свою майстерність у кресленні карт. Таким чином, всі аспекти практичного компонента навчання були спрямовані не тільки на фізичну підготовку кадетів, але і до того, щоб навчити їх поводитися, як личить офіцеру імператорської армії.

З 1861 по 1880 р. число представників інших класів, особливо з лав особистого дворянства, які вступали у кадетські корпуси, постійно збільшувалася.¹

Таблиця 3.3. Соціальний склад кадетських корпусів у відсотках від числа зарахованих учнів²

Рік	Дворянство		Службове козацтво	Інші стани	Іноземні учні
	Спадкове	Особисте			
1861	72,84	10,31	0,61	0,33	4,30
1863	67,36	14,93	0,76	1,94	4,65
1865	67,24	21,95	0,58	8,51	1,50
1894	66,91	24,40	0,42	9,02	0,96
1868	66,00	24,40	0,20	5,00	3,60
1871	65,40	24,10	0,40	3,50	5,90
1873	63,30	25,70	1,00	5,00	4,10
1875	63,00	27,60	1,90	4,20	2,40
1877	58,60	33,40	1,90	1,80	0,45
1879	59,50	32,90	1,90	1,60	3,20
1880	59,40	32,60	2,10	2,40	2,90

Реформувалася бойова підготовка військ, у якій також особливу увагу приділяли практичного боку, тобто тому, що потрібно на війні, особливо стрільбі. Запроваджено фізичну підготовку. Розроблено низку нових статутів та настанов, навчальних посібників, які враховували досвід минулої війни, зміни,

¹ Benecke, Werner: Die Allgemeine Wehrpflicht in Russland: Zwischen militärischem Anspruch und zivilen Interessen, Journal of Modern European History, Berlin, 2007. pp. 294

² Волковинський В.М. Військові реформи 1860–1870-х рр. Енциклопедія історії України: Т. 1; К.: 2003. с. 68

що відбулися як у тактиці, так і в засобах збройної боротьби. У ході реформ було здійснено переозброєння військ: з 1867 року артилерійський парк замінювався новими нарізними знаряддями, в 1868 і 1870 рр. прийняті на озброєння більш досконалі гвинтівки Бердана №1 та №2 для піхоти, кавалерії та козацьких військ.¹

З метою централізації керівництва флотом у червні 1867 р. запроваджено Положення про управління Морським відомством, створено корабельнобудівний технічний комітет. Реформувалася система підготовки кадрів для флоту, його комплектування та бойового навчання. У 1876 р. було прийнято принципово нову кораблебудівну програму, яка передбачала створення броненосного парового флоту. На озброєння приймалися нові зразки артилерійської, мінної та торпедної зброї.

Істотної реорганізації у 1870–1871 рр. зазнали санітарно-шпитальні частини, які отримали чітку структуру: постійні військові шпиталі та санітарні частини, військово-лікарські заклади воєнного часу. Перетворилися й господарські служби, що у частинах, інші органи постачання. Поліпшувалися харчування та обмундирування солдатів, загалом їх побут та умови служби, у т.ч. становище офіцерського складу.²

І, насамкінець, актом, завершальним переважно, як вважається, мілютинські реформи, є прийняття 1 січня 1870 р. Статуту про військову повинність, що скасував рекрутські набори. У ньому говорилося, що захист престолу та Вітчизни є священний обов'язок кожного підданого, і що все чоловіче населення, яке досягло 21 року, без різниці станів, підлягає військовому обов'язку. Частина призовників зараховувалися на дійсну службу з переведенням потім у запас армії та ополчення, інша – відразу в ополчення. Це вирішувалося жеребкуванням. Особи, які за жеребом не потрапили в постійні

¹ Keep, John H. L. *Soldier's of the Tsar: Army and Society in Russia, 1462 -1874*. New York: Oxford University Press, Paderborn, 1985. pp. 143-149

² Шевченко В.М. Скасування кріпосного права у 1861 році: спроба нетрадиційного аналізу. К., 2008. с. 69-74

війська, зараховувалися до ополчення (до 40-річного віку) і призивалися лише у воєнний час.¹

Таблиця 3.4. Порівняльна статистика призову до лав армії²

Роки	Внесено у призовні списки	Звільнено за сімейним Становищу	Звільнено за пред'явленні розрахункової квитанції	Надано відстрочку за освітою	Надано відстрочку за майновим становищем	Призвано до лав армії
1874	724648	369570	935	1752	310	148458
1875	693 367	353 990	747	1904	276	178392
1876	677096	348298	842	2239	291	192377
1877	689825	349975	756	2545	277	211510
1878	758750	399492	750	2616	311	213 152
1879	774661	401962	556	2626	214	197615
1880	808683	422136	516	2780	195	213677

Для сухопутних військ встановлювався 6-річний термін перебування на дійсній службі та до 9 років у запасі, на флоті – відповідно 7 років та 3 роки. Ті, що відслужили ці терміни, зараховувалися до ополчення. Це давало можливість забезпечити планомірне поповнення збройних сил у мирний та воєнний час, дозволяло розгорнути масову армію у разі війни.

Таким чином, військова реформа 1860–1870 років тією чи іншою мірою торкнулася всіх сторін військової системи імперії Романових, оновивши багато в чому весь армійський організм. В результаті її проведення армія перетворилася на армію нового типу, що відповідала вимогам свого часу, за боєдатністю, мало в чому поступалася арміям інших європейських держав.

¹ Цубенко В.Л. Військові поселення кавалерії на території України. 1817–1867 рр. (формування, соціально-економічний розвиток, побут): Одес. нац. ун-т ім. І.І. Мечникова. Одеса, 2010. с. 30

² Волковинський В.М. Військові реформи 1860–1870-х рр. Енциклопедія історії України: Т. 1; К.: 2003. с. 29

Можемо продемонструвати уривок зі спогадів Д.А. Мілютіна, що стосується військової реформи.¹

«Обставини 1863 року вимагали від Військового міністерства найбільшого напруження діяльності. Польський заколот і політичні ускладнення, що спалахнули на самому початку року, не тільки не зупинили ходу розпочатих у військовому відомстві великих перетворень і поліпшень, але, навпаки, прискорили здійснення багатьох припущень. З одного боку, необхідно було вжити рішучих заходів до розвитку наших бойових сил, що дало змогу невідкладно застосувати припущені зміни у влаштуванні та організації військ; з іншого боку - та ж польська смута доставила позитивне, фактичне підтвердження доцільності і навіть необхідності нововведеної військово-окружної системи військового управління; нарешті, і щодо матеріальних потреб армії удосконалення технічних спеціальностей, задоволення яких відкладалося рік у рік із-зі фінансових труднощів, вдалося нам виконати багато, що з звичайному ході справ відстрочувалося б ще багато років.²

Вже за перший рік реформи було Військовим міністерством було зроблено чимало, особливо розвитку збройних сил і змін в їх організації.

По військово-судовій частині 1863 року зроблено значний крок уперед. Оголошене 17 квітня скасування тілесних покарань, хоч і не повне, обставлене різними обмеженнями, здійснило загальний переворот у всій системі нашого військово-кримінального та дисциплінарного законодавства. Внаслідок цього капітального акта необхідно було переробити військовий статут, що існував, про покарання і Положення про дисциплінарні стягнення. Перша праця, підготовлена секретарем Капгером і внесена вже у поєднану присутність Військового та Морського генерал-аудиторіатів, вимагала нового перегляду. Розробка Положення про дисциплінарні стягнення, покладена на особливу

¹ Baumann, Robert F. "Universal Service Reform: Conception to Implementation: 1873- 1883," In *Reforming the Tsar's Army*. Edited by David Schimmelpenninck van der Oye and Bruce W. Menning. Cambridge, United Kingdom: Press Syndicate of the University of Cambridge, New Wales, 2004. pp. 176-192

² Christoph Baumer: *The History of Central Asia. The Age of Decline and Revival*, New York, 2018. pp. 83-95

комісію під головуванням передмісника мого генерала Сухозанета, також загальмувалась розбіжністю, що виникла в комісії, по істотним, основним пунктам, так що виявилось необхідним попередньо подати зазначені спірні питання безпосередньо на Високий дозвіл. Тільки після одержання у березні 1863 року найвищих вказівок, комісія закінчила роботу, ще й одержала потім нормальний хід законодавчим порядком, тобто поєднану присутність військового та морського генерал-аудиторіатів, а 6 липня відбулося Високе затвердження нового Положення.¹

Крім скасування тілесних покарань для нижніх чинів 1-го розряду (не штрафованих), 1863 року належить інший ще знаменний захід - установа «суду товариства офіцерів». Установа ця, прийнята не дуже співчутливо відомою частиною старих служок, що жилися з суворими порядками та звичаями колишніх часів, мала, однак, сприятливий вплив на моральний побут наших офіцерів. Якщо при низькому рівні армійського офіцерського суспільства і могли бути на перший час побоювання будь-яких неправильностей у користуванні наданим правом, то подібні випадки, за всіма імовірностями, дуже рідкісні, повинні були винагородитися загалом очищенням армії від значної кількості осіб, що потрапили до неї, хоч і не злочинних перед формальним законом, але недостойних офіцерського звання.

Нові ідеї, які я намагався проводити як у влаштуванні військово-судової частини, так і взагалі в усьому, що має прямий вплив на моральну сторону офіцерського суспільства та солдатів, зустрічали багато супротивників і створювали мені чимало ворогів. Мене дорікали в ліберальному напрямі і навіть намагалися запідозрити мене в очах Государя в прихованих революційних задумах. Старі командири, що звикли з молодих років до грубого поводження з офіцерами, до вживання лайливих слів навіть перед фронтом, до власноручної розправи з солдатами, до палиць тошо, - не могли зрозуміти, як можна без цього підтримати у військах дисципліну. Навіть люди освічені,

¹ Шармар О. Військові поселення в Україні (1817–1857 рр.): історико-правовий аспект. Воєнна історія. 2003. № 2. с. 24-32

виховані вважали, що скасування тілесних покарань у військах має неминуче випустити дисципліну і повести до розбещеності.¹

Так, наприклад, граф Берг, у листі від 27 грудня 1863, писав мені, що помічаючи велику кількість п'яних солдатів, він отримував від полкових командирів виправдання, що пияцтво збільшилося з часу скасування тілесних покарань. Граф Берг висловлював своє побоювання: чи не передчасно зроблено це розпорядження. «Пияки не бояться тілесних покарань і схильні бути особливо зухвалими у своїх відповідях. Чи не надто ми поспішаємо скасувати тілесні кари та покарання? Що ви чуєте з цього приводу з інших армій та армійських корпусів? Я не приховую від вас труднощів, у яких перебувають командири полків...» (фр.). У відповідь на це зауваження я писав графу Бергу 2 січня 1864: «Міністерство звідусіль отримує досить різні думки з цього питання; але більшість командирів і особливо з них, хто є найрозумнішим і дбайливим, не відчуває жодних труднощів за підтримки дисципліни і доброго управління солдатами. Зовсім навпаки, наслідуючи факти, вони відзначають колосальний підйом солдатського духу головним чином тоді, коли з ними більше не поводяться, як із тваринами».²

На моє переконання, одним із головних завдань, які стояли Військовому міністерству, було підняття морального рівня нашої армії як щодо нижніх чинів, так і офіцерів. До досягнення цієї мети слід було йти неухильно, не звертаючи уваги на бурчання та злісні нападки наших так званих консерваторів. Зі скасуванням кріпацтва і скасуванням (хоч і неповною) тілесних покарань для народу, не було вже колишніх перешкод до того, щоб облагородити і звання солдата, нав'язати йому відоме почуття гідності і свідоме ставлення до свого обов'язку. Немислимо було залишити різки та палиці для солдата, коли його було звільнено від них у первісному своєму селянському стані. До того ж,

¹Memoirs of Field Marshal General Count Dmitri Alexeevich Milyutin. Volume 1. Book 3 (Russian Edition) Paperback, London, 2015. pp. 62-81

² Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. Дмитро Чижевський. Філософські твори: У 4 т. – Т. 1, під заг. ред. В. Лісового. К.: Смолоскип, 2005. с. 275

можна було вже в цей час передбачати, що рано чи пізно солдатське звання не буде винятковою долею «чорного» народу, «податного». Рекрутські набори 1863 року дали армії, порівняно з колишніми (до 1856), людей, помітно більш розвинених, тямущих і здатних до того роду освіти, який вимагається від солдата при сучасному стані військової справи.¹

Чималих зусиль було вселити стройовому начальству про необхідність індивідуального розвитку солдата. Навчання його грамоті та деяким знанням, необхідним у його побуті, взялося не раптом, а внаслідок багаторічних наполягань. Військові дії у 1863 році проти бунтівних зграй висловили на досвіді результати прийнятої нової системи навчання солдатів. Кмітливість їх, найкраща стрілянина, розвиток тілесний - дали нашим малим загонам сильну перевагу над повстанцями у діях малої війни. Найзатятіші противники будь-яких нововведень мали визнати цей наочний результат.

Тодішня служба в армії була така неприваблива, що незважаючи на легкий доступ до офіцерського звання, кількість бажаючих вступати у військову службу з кожним роком зменшувалася, так що у всіх військах був великий недолік в офіцерах. Наскільки за старих часів військовий мундир користувався в суспільстві пошаною і здавався для молоді привабливим, настільки тепер виявлялася якась зневага до всього військового. Молоді офіцери мало не соромилися свого мундира; вони ніби намагалися очистити себе в очах суспільства, ставлячись зневажливо до своєї служби.²

Польське повстання і чутки про підготовку війни зробили сприятливий переворот у дусі нашого офіцерства. Збуджене в самому суспільстві почуття патріотизму витіснило дитячі політичні нісенітниці. Залишалось лише рядом послідовних заходів покращити по можливості матеріальний побут офіцерів та дати корисний напрямок їх заняттям. В останньому цьому відношенні

¹ Broxup, Marie. *The North Caucasus Barrier: the Russian Advance towards the Muslim World*. London: Hurst, 1992. pp. 76-84

² Brüggemann, Karsten: „Krieg, Militär“, in: Bohn, Thomas M.; Neutatz, Dietmar (Hrsg.): „Studienhandbuch Östliches Europa. Band 2. Geschichte des Russischen Reiches und der Sowjetunion“, Köln 2002. pp. 178

відчувалася крайня необхідність заповнити хоча б як-небудь відсутність у них спеціальної військової освіти, а для цього і було запроваджено практичні заняття з тактики: у зимовий час - за допомогою письмових завдань, а в літній - у вигляді польових поїздок та вирішення завдань у полі. Заняття цього роду могли прищепитися у військах не одразу, особливо тому, що самі командири і штаб-офіцери були ще слабшими у знаннях, ніж молоді офіцери.¹

Наказом 16 вересня було оголошено Положення, Штати і табелі військових училищ, що знову засновувалися. З них одне, що отримало назву «Першого, Павловського» (внаслідок бажання Государя зберегти найменування колишнього Павловського кадетського корпусу), вміщено у великій будівлі 1-го кадетського корпусу. Колишнє Костянтинівське училище, яке здобуло додаткову назву «другого», залишилося у своєму приміщенні біля Обухова мосту, де в колишній час містився Павловський кадетський корпус (переміщений на Петербурзьку сторону, у колишню будівлю Дворянського полку). Нарешті, у Москві засновано знову Третьє Олександрівське військоve училище, у будівлі біля Арбатських воріт, де до того містився Олександрівський сирітський кадетський корпус (колись будинок графа Апраксіна). Усі три військові училища відкриті з початком навчального 1863-1864 року, на підставі нового Положення та Штатів. У навчальних програмах училищ переважали військові науки; вся обстановка набула строго військового, стройового характеру.²

Навпаки, кадетські корпуси мали поступово перетворитися на «військові гімназії» з характером закладів загальноосвітніх та виховних.

Військові училища було поставлено на такий рівень, що вступ до них обумовлювався попередньою освітою у розмірах повного гімназичного курсу. Тому ці заклади не могли давати достатньо офіцерів для поповнення всієї армії;

¹ Memoirs of Field Marshal General Count Dmitri Alexeevich Milyutin. Volume 1. Book 3 (Russian Edition) Paperback, London, 2015. pp. 45

² Шевченко В.М. Скасування кріпосного права у 1861 році: спроба нетрадиційного аналізу. К., 2008. с. 329

необхідно було влаштувати іншого роду розсадники для маси офіцерів, задовольняючись набагато нижчим рівнем освіти, як підготовчого, загального, і спеціально-військового. З цією метою вироблено особливою комісією при Інспекторському департаменті особливий тип закладів під назвою «юнкерських училищ»: піхотних, кавалерійських і козацьких. Училища ці мали поступово відкриватися у всіх військових округах і поповнюватися полковими юнкерами. Із заснуванням цих училищ відкривалася можливість ухвалити загальне правило - приймати в офіцери не інакше, як після складання випускного іспиту цих училищ. Такою мірою встановилася на майбутнє нижча норма загальної та військової освіти всієї маси офіцерів армії.¹

Завдяки діям Д. Мілютіна езультатами запровадження системи загального військового призиву позитивно відобразилося на чисельних показниках вступу новобранців на військову службу у збройних силах імперії Романових.

В результаті реформ було ліквідовано військові поселення, в яких практикувалася надзвичайна завантаженість військових строкової служби як військовим навчанням, так і поточними сільськогосподарськими роботами та ін. Завдяки реформам зайнятість військових більше спрямовувалася на бойову підготовку, а не на господарську діяльність, як це було до реформ. Істотно полегшувала завантаженість на службі для військових значна кількість як військових так і церковних свят котрі мали різний характер і були, зазвичай, пов'язані з історією військових частин, присвячувалися знаменним подіям та ін.

Отже, можна зробити такий висновок, що Дмитро Олексійович Мілютін був здібною, талановитою людиною, який зміг досягти вершин у тій сфері діяльності, яка йому була до душі. Не дивлячись на його велику зайнятість, Мілютін завжди піклувався про свою сім'ю і виховання дітей. З кожним новим кроком по кар'єрній сходинці Дмитро отримував все більше повноважень щодо втілення своїх ідей у державних справах. Після Кримської війни, в якій імперія

¹ Memoirs of Field Marshal General Count Dmitri Alexeevich Milyutin. Volume 1. Book 2 (Russian Edition) Paperback, London, 2015. pp. 81-116

Романових зазнала поразки, саме Мілютіну було доручено підготовка та втілення в життя військової реформи, що мала значно підняти боєздатність армії імперії. Військові реформи, які були ним розроблені і проведені, із запозиченням західноєвропейського досвіду, значно просунули рівень розвитку армії та модернізували збройні сили.

Висновки

Отже, розглянутий матеріал дозволяє зробити висновок, що дана тема отримала досить скромне висвітлення у вітчизняній історіографії. Слід зазначити, що життя та діяльність Мілютіна проходило в умовах розкладання феодально-кріпосницького ладу та встановлення капіталістичних відносин в країні. Формування особистості Д.Мілютіна відбувалось під впливом дії різних чинників: родинного кола, освітніх інститутів, суспільного середовища, його подорожів за кордон. З рештою це обумовило вибір ним напряма своєї діяльності. Особистість Д.Мілютіна належить до числа військових реформаторів Східної Європи XIX ст. Досвід військових реформ, проведених Мілютіним був потім використаний Болгарією та Румунією.

Д. Мілютін був ініціатором чималої кількості перетворень (і не лише у військовій сфері) і брав участь у розробці та проведенні багатьох реформ у другій половині XIX ст.

У 1867 році під керівництвом Мілютіна було розроблено новий військово-судовий статут, який можна особливо виокремити, як важливе нововведення в військове життя імперії.

Як вже було зазначено, головною і основною реформою, проведеною Д.А. Мілютіним, була військова (1874 р.). Відповідно до цієї реформи було введено загальну військову службу для всього чоловічого населення будь-якого стану (з 20-ти років), на суші служили 6 років, на флоті – 7 років, якщо були особливі сімейні чи медичні обставини, чоловік звільнявся від служби; духовенство Середньої Азії та Кавказького регіону від служби звільняли.

Завдяки Мілютіну було проведено реформу військової освіти, та 1864 року введено військову окружну систему. Основним результатом військової реформи Д.А. Мілютіна було вдале для імперії Романових завершення російсько-турецької війни 1877-78 рр. Відбулася модернізація озброєння імперської армії. Проведено повне переозброєння військ – на зміну

гладкоствольним прийшли нарізні та скорострільні рушниці, з'явилися гвинтівки та нові види артилерії, почали будувати паровий військовий флот.¹

Головним підсумком реформ Мілютіна було різке збільшення чисельності підготовленого до бойових дій військового резерву. Починаючи з 1874 р. замість рекрутських наборів вводилася загальна військова повинність (від проходження служби в армії звільнялися ті призовники, які зараховувалися в ополчення; народи Півночі, Середньої Азії та деякі народи Кавказу й Сибіру; служителі культу).

У зв'язку з переходом флоту від парусного до парового сталася докорінна реорганізація військово-морських сил імперії. Змінювалися функції військового міністерства, до обов'язків якого відтоді не входило розв'язання військово-адміністративних питань місцевого значення: міністерство мало займатися лише загальними армійськими проблемами. Також було створено військові округи протягом 1862-1864рр.; усі військові формування та установи, що перебували на території військового округу, підпорядковувалися його командувачу. Територія України входила до складу 3 округів — Київського, Одеського (1862) та Харківського (1864).²

Реформи Дмитра Мілютіна передбачали навчання солдат всьому тому, що необхідно було для ведення тогочасного бою. Повністю змінювалася підготовка офіцерських кадрів. Збільшилася кількість військово-навчальних закладів, які поділялися на 4 групи: вищі (академії), середні (спеціальні і юнкерські училища), середні загальноосвітні (військові гімназії, кадетські корпуси) та нижчі (військові школи). Розширився доступ до військових вузів для представників усіх верств населення.

¹Memoirs of Field Marshal General Count Dmitri Alexeevich Milyutin. Volume 1. Book 1, 2, 3 (Russian Edition) Paperback, London, 2015. pp. 317

²Цубенко В.Л. Військові поселення кавалерії на території України. 1817–1867 рр. (формування, соціально-економічний розвиток, побут): Автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Одес. нац. ун-т ім. І.І. Мечникова. - Одеса, 2010. с. 30

Військове міністерство відкрило при Московському, Київському та Єлисаветградському юнкерських училищах спеціальні відділення для підготовки офіцерів, які мали обіймати в армії більш високі посади. Особлива увага приділялася підготовці молодшого командного складу, який випускали юнкерські училища (у 1874 р. їх було 16).¹

Військові історики схильні розглядати реформи Д. А. Мілютіна в цілому та Статут про загальний військовий обов'язок, зокрема, як прогресивний крок з боку Військового міністерства. Ці заходи дозволили імперії відновити військову могутність після Кримської війни та реформували армію на нових принципах, зробивши її більш сучасною та ефективною, що продемонструвала вже російсько-турецька війна 1877-1878 років.

На військових реформах 1860-1870-х років лежить яскравий відбиток неординарної особистості Мілютіна. Військові реформи, що спиралися на досвід західноєвропейських держав, сприяли модернізації збройних сил імперії Романових, зміцненню позицій самодержавства. Вивчаючи діяльність Дмитра Мілютіна - одного з архітекторів "великих реформ" епохи Олександра II, який протягом багатьох років обіймав посаду військового міністра-представника шестидесятницької бюрократії, впадає в око, виняткова складність становища цього високопосадовця ліберальних переконань в імперії XIX ст. З одного боку – жорсткі норми корпоративної етики, з іншого – твереза оцінка ситуації та свідомість неминучості нововведень; з одного боку – моральна потреба у збереженні незалежної позиції, з іншого – практична необхідність лавірувати та йти на компроміси.

¹ Волковинський В.М. Військові реформи 1860–1870-х рр. // Енциклопедія історії України: Т. 1: А–В / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.; НАН України; Ін-т іст. Укр. - К.: Наукова думка, 2003. с. 205-231

Список джерел та літератури

1. Memoirs of Field Marshal General Count Dmitri Alexeevich Milyutin. Volume 1 (Russian Edition) Paperback, London, 2015. 441 p.
2. Memoirs of Field Marshal General Count Dmitri Alexeevich Milyutin. Volume 2 (Russian Edition) Paperback, London, 2015. 415 p.
3. Memoirs of Field Marshal General Count Dmitri Alexeevich Milyutin. Volume 3 (Russian Edition) Paperback, London, 2015. 428 p.
4. Military Reformer Dmitry Milyutin in the Mirror of Russian History. London, 2008. 139–143 p.
5. Волковинський В.М. Військові реформи 1860–1870-х рр. Енциклопедія історії України: Т. 1: А–В Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.; НАН України; Ін-т іст. Укр. Київ: Наукова думка, 2003. 468 с.
6. Георгієв Г. Освободителната война 1877 – 1878, Енциклопедичен справочник, ДИ „П. Берон“, София, 1986, 288 с.
7. Дорошенко Д. І. Нарис історії України. Том 2 (від половини XVII століття). Видання друге. К.: Глобус, 1992. 349 с.
8. Енциклопедія історії України. К. : Наукова думка, 2010. Т. 7. 612 с.
9. Кіреєв А.Ф. Статут про військову повинність, 1879. 83 с.
10. Коць М.П., Марра Mund: зб. наук. пр. на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. Редкол.: Ігор Гирч та ін. Львів, Київ, Нью-Йорк. 405-436 с.
11. Куделко С.М. Мілютин Дмитро Олесійович. Енциклопедія Сучасної України, Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін.; НАН України, НТШ. К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2019. [Електронний ресурс]: <https://esu.com.ua/article-67675>
12. Марченко, О.І. ; Приліпко, Т.А. ; Новицька, А.І. Вітчизняна війна 1812 року в науковій діяльності Національної історичної бібліотеки України. Харків, 2013. 81-94 с.

13. "Одеський вісник". Одеса, 1827-1893. - (1863-1879); газета політична, економічна та літературна (1880-1887 до № 339). - 1 січ.-31 Грудня. (№ 1-104). 11, 22 с.
14. Пиц В. Нарис географії і історії старого, середнього та нового світу: для шкіл низших гімназійних; пер. В. Ільницькій. – Львов: Печ. Ставропиг. Ин-та, 1867. 96 с.
15. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. Т. 2. Від середини XVII століття до 1923 року. 3-тє вид. К.: Либідь, 1995. 608 с.
16. Рачков Є. С. «Знакове середовище імператорських російських університетів XIX – початку XX ст. (до питання про когерентність університетської традиції).» Дриновський збірник Т. 11, видавництво БАН імені проф. М. Дринової. Софія-Харків 2018. 130 с.
17. Рибалка І.К. Історія України: підруч. для студ. іст. ф-тів вищ. навч. закл., Харків: Основа, 1987. 74-88 с.
18. Сарбей В.Г. Україна скрізь віки, Т. 9: Національне відродження України, кінець 18 – початок 20 ст. /під ред. Смолій В.А. Харків, 1999. 87-91 с.
19. Субтельний Орест. Україна: історія / Пер. з англ. Ю. І. Шевчука; Вст. ст. С. В. Кульчицького. К.: Либідь, 1991. 512 с.
20. Теплицький В.П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні. - К., 1999. 65 с.
21. Фурман І.І., Печенюк І.С. «Військово-морські навчальні заклади Російської імперії напередодні і під час Першої світової війни.» Воєнно-історичний вісник: Збірник наукових праць Національного університету оборони України. – К.: ЦП «Компринт», Київ, 2018. – Вип. 3(29). 9 с.
22. Цубенко В.Л. Військові поселення кавалерії на території України. 1817–1867 рр. (формування, соціально-економічний розвиток, побут). Одеса: Одес. нац. ун-т ім. І.І. Мечникова., 2010. 30 с.

23. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. Дмитро Чижевський. Філософські твори: У 4 т. – Т. 1/ під ред. В. Лісового. К.: Смолоскип, 2005. 307 с.
24. Шармар О. Військові поселення в Україні (1817–1857 рр.): історико-правовий аспект. Воєнна історія. К.: 2003. - № 2. с. 213-217
25. Шевченко В.М. Землеволодіння і землекористування селян Чернігівської губернії у другій половині ХІХ - на початку ХХ ст. Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. Чернігів, 1993. - Вип. 2. 328 с.
26. Шевченко В.М. Скасування кріпосного права у 1861 році: спроба нетрадиційного аналізу. К., 2008. 381 с.
27. Щербина П.Ф. Селянська реформа 1861 р. у Подільській губернії. (Допитання про відрізки), З історії соціально-економічного розвитку та класової боротьби на Україні (ХVІ - початок ХХ ст.). К., 1990. 498 с.
28. Янів В. Нариси до історії української етнопсихології, К.: Знання, 2003. 343 с.
29. Янів В. Релігійність українця з етнопсихологічного погляду. Релігія в житті українського народу. Збірник матеріалів Наукової Конференції у Рокка ді Папа (18–20.X.1963) за ред. В. Янева. – Мюнхен – Рим – Париж: НТШ, УБНТ, УВАН, УВУ, 1996. 289 с.
30. Alfred J. Rieber, ed., *The Politics of Autocracy. Letters of Alexander II to Prince A. I. Variatinskii 1857-1864* (Paris and The Hague, 1966). 193 p.
31. Aurele J. Violette, "Russian Naval Reform, 1855-1870" (Ph.D. diss., Ohio State University, Florida, 1971. 67 p.
32. Brooks, E. W. (1984). *Reform in the Russian Army, 1856–1861*. Slavic Review, New York, 1998. 182. p.
33. Baddeley, John F. *The Russian Conquest of the Caucasus*. New York: Russell & Russell, 1969. 359 p.
34. Broxup, Marie. *The North Caucasus Barrier: the Russian Advance towards the Muslim World*. London: Hurst, 1992. 252 p.

35. Brüggenmann, Karsten: „Krieg, Militär“, in: Bohn, Thomas M.; Neutatz, Dietmar (Hrsg.): „Studienhandbuch Östliches Europa. Band 2. Geschichte des Russischen Reiches und der Sowjetunion“, Köln 2002. 304 p.
36. Baumann, Robert F. "Universal Service Reform: Conception to Implementation: 1873- 1883," In *Reforming the Tsar's Army*. Edited by David Schimmelpenninck van der Oye and Bruce W. Menning. Cambridge, United Kingdom: Press Syndicate of the University of Cambridge, New Wales, 2004. 228 p.
37. Benecke, Werner: „Militär, Reform und Gesellschaft im Zarenreich. Die Wehrpflicht in Russland 1874-1914“, Paderborn 2006. 145 p.
38. Benecke, Werner: *Die Allgemeine Wehrpflicht in Russland: Zwischen militärischem Anspruch und zivilen Interessen*, Journal of Modern European History, Berlin, 2007. 412 p.
39. Clausewitz, Carl von. *Principles of War*. Translated by Hans W. Gatzke. Harrisburg, PA: Military Service Publishing Company, London, 1942. 317 p.
40. Christoph Baumer: *The History of Central Asia. The Age of Decline and Revival*, New York, 2018. 174 p.
41. Curtiss, John Shelton. *Russia's Crimean War*. Durham, N.C.: Duke University Press, New York, 1979. 107 p.
42. Carl Van Dyke, *Russian Imperial Military Doctrine and Education, 1832-1914*, New York, 1990. 388 p.
43. Daniel, Field, *The End of Serfdom. Nobility and Bureaucracy in Russia, 1855-1861*. Cambridge, Massachusetts, London, 1976. 129 p.
44. Daniel Orlovsky, *The Limits of Reform: The Ministry of Internal Affairs in Imperial Russia, 1802-1881*, Cambridge, MA, London, 1981. 167 p.
45. Delafield, Maj. Richard. *Report on the Art of War in Europe in 1854, 1855, and 1856. From his Notes and Observations Made as a Member of a Military Commission to the Theater of War in Europe*. Washington DC: USA Congress. New York, 2003. 245 p.

46. Eklof, Ben, and John Bushnell. "Miliutin and the Balkan War." In *Russia's Great Reforms 1855-1881*, 139-156. Indiana: Indiana University Press, Kalkuta, 1994. 311 p.
47. Forrestt A. Miller, *Dmitrii Miliutin: Liberal or Conservative?* *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, Neue Folge*, Bd. 13, H. 2, JUNI, Chicago, 1965. 192-198 p.
48. Frhrn. v. Freytag-Loringhoven. *Das russische Oberkommando in der europäischen Türkei im Kriege 1877-1878*. Berlin. 1913. 418 p.
49. Gerald Morgan: *Anglo-Russian Rivalry in Central Asia: 1810-1895*. Routledge Taylor & Francis Group. London, 1981. 387 p.
50. Golovin N. H. *Lois russes sur le service militaire général // Efforts militaires de la Russie pendant la guerre mondiale*. Paris, 1939. 243 p.
51. H. Langlois. *Enseignements de deux guerres recentes*. — Paris. I изд. 1904. 157 p.
52. Hyde A. *A diplomatic history of Bulgaria 1870–1886*. Cambridge, 1998. 170 p.
53. John W. Steinberg, *Encyclopedia of Russian History, Military Reforms*. London, 2001. 82 p.
54. Jacob W. Kripp "Consequences of Defeat: Modernizing the Russian Navy, 1856-1863". Paris, 1997. 311 p.
55. Katzer, Nikolaus: *Russische Regierung und Militar*. In: *Das Militär und der Aufbruch in die Moderne, 1860 bis 1890: Armeen, Marinen und der Wandel von Politik, Gesellschaft und Wirtschaft in Europa, den USA sowie Japan*. München 2003. 364 p.
56. Keep, John H. L. *Soldier's of the Tsar: Army and Society in Russia, 1462 - 1874*. New York: Oxford University Press, 1985. 92-106 p.
57. Lincoln, W. Bruce: „*The Great Reforms. Autocracy, Bureaucracy, and the Politics of Change in Imperial Russia*”, Paris, 1993. 299 p.
58. Lepsius J. *Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette 1871–1914*. Berlin, 1922. 251 p.

59. Michael Epkenhans, Gerhard P. Groß, Nikolaus Katzer: *Das Militär und der Aufbruch in die Moderne, 1860 bis 1890*. Oldenbourg 2003. 372 p.
60. Miller Forrest A. *Dmitrii Milutin and the reform era in Russia*. - Vanderbilt Univ. Press, New York, 1968. 98-112 p.
61. Menning, Bruce W. *Bayonets before Bullets: The Imperial Russian Army, 1861 - 1914*. Bloomington: Indiana University Press, New York, 1992. 38-42 p.
62. Patrick, Scott A., *The administrative and social reforms of Russia's military, 1861-1874: Dmitrii Miliutin against the ensconded power elite*, a thesis presented to the Department of History and the Graduate School of the University of Oregon in partial fulfillment of the requirements for the degree of Master of Arts September, London, 2010. 174 p.
63. Rich, David Alan. *The Tsar's Colonels: Professionalism, Strategy, and Subversion in Late Imperial Russia*. Cambridge, MA: Harvard University Press, New York, 1998. 367 p.
64. Rich, David, *Imperialism, Reform and Strategy: Russian Military Statistics. Marseilles, 1840-1880*. 126 p.
65. Sakasoff J. *Neoslavism, Balkan Federation and Social Democracy*, J. Sakasoff, London, 1992. 261 p.
66. Seymour Becker, *Russia's Protectorates in Central Asia: 1865-1924*, New York: Routledge, 2004. 167 p.
67. Sönnichsen, Sönke, *Die Militärreformen des Dmitrij Alekseevic Miljutin: Darstellung und Erfolgsbewertung anhand des Türkisch-Russischen Krieges von 1877/78*. London, 2001. 94-112 p.
68. Sumner, B. H. "The Secret Franco-Russian Treaty of 3 March 1859," *The English Historical Review* 48, Paris, 1933. 289 p.
69. *The Russian Turmoil; Memoirs: Military, Social, and Political by Denikin*, Public domain in the USA. New York, 2013. 280 p.

70. Transformation in Russian and Soviet Military History, Edited by Colonel Carl W. Reddel, USAF Department of History United States Air Force Academy, Washington, D.C., Florida, 1990. 258 p.
71. W. Bruce Lincoln, "The Ministers of Alexander II: A Survey of Their Backgrounds and Service Careers," *Cahiers du monde russe et soviétique*, London, 1995. 268. p.
72. Wortman, Richard S., *The Development of a Russian Legal Consciousness*. Chicago, 1976. 183 p.
73. William C. Fuller Jr, *Strategy and Power in Russia 1600-1914*, New York, 1993. 354 p.
74. Walter M. Pinter, *The Russian Army and the Russian Society*, History Department, Cornell University, New York, 2003. 261 p.
75. Wandke, Clemens, *Das russländische Militär als Schule der Nation*, Johannes Gutenberg Universitz Mainz, Marseilles, 2013. 174 p.

Резюме

Дана робота присвячена військовому реформатору, політичному діячу та історику другої половини XIX ст. Дмитру Олексійовичу Мілютіну. Показані підготовка, перебіг та результати військових реформ, проведених під керівництвом Мілютіна. Його реформи сприяли подоланню військової кризи в розвитку імперської армії. В дипломній роботі показана спрямованість цих реформ та їх результати. Також в роботі висвітлені життя та шлях Д. Мілютіна та його діяльність на посаді військового міністра.

Zusammenfassung

Dieses Werk ist dem Militärreformer, Politiker und Historiker des ausgehenden 19. Jahrhunderts gewidmet. Dmitri Alexejewitsch Miljutin. Seine Reformen trugen zur Überwindung der militärischen Krise in der Entwicklung der kaiserlichen Armee bei. Die Arbeit zeigt die Ausrichtung dieser Reformen und ihre Ergebnisse. Das Werk beleuchtet auch das Leben und den Weg von D. Milyutin bis zu seiner Karriere als Kriegsminister. Bei der Untersuchung dieses Themas wurden sowohl einheimische als auch ausländische Literatur und Originalquellen untersucht.